

de Helling

herfst 2018 nr. 3 €9,90

In het hart van een vluchteling

*Hoe virtual reality games
ons empathisch maken*

**Plus: Pleidooi voor
een menselijker
vluchtelingenbeleid**

Koeien versus klimaat
*Hoeveel vee kan een
kringlooplandbouw aan?*

Gun de oppositie ook een succes
*en tien andere tips voor nieuwe
wethouders*

Omslagfoto: Legendary.Beeld uit de VR-game *Carne Y Arena*, zie p. 22

Deze pagina: de boer van de toekomst volgens het *Next Nature Network*

6 'Ik hoop dat GroenLinks nooit bestuurlijk arrogant wordt'. Elf tips voor goed wethouderschap van Lot van Hooijdonk en Paul Smeulders – *Suzanne van den Eynden*

14 Het sociale domein: democratie, solidariteit en professionaliteit onder druk – *Jan Willem Duyvendak en Evelien Tonkens*

21 Kleur – column door *Thomas Mertens*

22 In het hart van een vluchteling – *Joost Raessens*

32 Kringlooplandbouw: wat doen we met de veestapel? Interview met Rik Grashoff en Martin Scholten – *Suzanne van den Eynden en Richard Wouters*

40 Geen migratiedeals zonder mensenrechten – Tineke Strik

44 Samen publiek geld uitgeven. De kansen van digitale burgerbegrotingen – *Ira van Keulen en Iris Korthagen*

49 Next Nature Network – *de impact van technologie in beeld*

57 Leven in het Antropoceen: voorpublicatie – *Albert Faber*

60 Handelsakkoorden in de 21ste eeuw: Parijs-proof en rechtvaardig – *Bas Eickhout en Vincent Hurkens*

64 Grote vermogensongelijkheid vraagt modernisering erfbelasting – *Jelle van der Meer e.a.*

66 Recensie: **The Synthetic Age** – *Petra van der Kooij*

68 Recensie: **Overspannen Democratie** – **Harmen Binnema**

70 Bureau de Helling

72 Over de auteurs

73 Moria – *Judith van Istendael*

de Helling

Kwartaaluitgave van Bureau de Helling,
wetenschappelijk bureau GroenLinks
Jaargang 31 · nr 3 · herfst 2018

Los € 9,90, jaarabonnement € 36,50,

Jongeren t/m 27: € 19,50

Banknummer: NL60 TRIO 0390109096 t.n.v.

Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks,
met vermelding van de Helling.

ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE

Suzanne van den Eynden

REDACTIE

Natasja van den Berg, Lara de Brito, Lot van
Hooijdonk, Suzanne Kröger, Herman Meijer,
Socrates Schouten, Farid Tabarki, Rens van
Tilburg, Alderik Visser.

ONTWERP

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK

Drukkerij Raddraaier (papier 100 % recycled)

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
redactiedehelling@bureaudehelling.nl
tel 030 239 99 07,
abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl

(> 'tijdschrift')

Foto: Philippe McIntyre

Wrijving en glans

“Zonder wrijving geen glans”, sprak een oud-collega steevast monter wanneer we samen weer eens voor een professioneel dilemma stonden. Deze tegeltjeswijsheid houdt ons voor dat enige spanning en een stevige discussie doorgaans nodig zijn om tot een optimaal resultaat te komen.

Voor deze Helling hield ik twee dubbelinterviews. Samen met collega Richard Wouters bevroeg ik oud-politicus Rik Grashoff en wetenschapper Martin Scholten over vraag hoeveel koeien, kippen en schapen een natuurinclusieve kringlooplandbouw kan herbergen. Aan wrijving geen gebrek: de heren stonden lijnrecht tegenover elkaar. Waar Grashoff pleit voor een forse inkrimping van de veestapel, vindt Scholten dat getuigen van een totaal verkeerde aanpak. Die wrijving was precies waar we op hoopen: voor lezers van de Helling is het nuttig om kennis te nemen van verschillende perspectieven op het gedeelde doel van kringlooplandbouw. Nu is het moment voor degenen die de circulaire landbouw moeten realiseren om de verschillende opties voor het ‘hoe’ uitgebreid te onderzoeken. Hadden de twee instemmend gereageerd op elkaars woorden, dan waren de interviewers minder tevreden huiswaarts gekeerd. En – ik geef toe – de pittige discussie (denk: stemverheffing en wilde armgebaren) maakte het gesprek tot een boeiend schouwspel.

Daarentegen was wrijving afwezig tijdens mijn gesprek met wethouder Lot van Hooijdonk en Tweede Kamerlid Paul Smeulders over het besturen van een gemeente. Hoe doe je dat nu, en hoe doe je het goed? Als een geroutineerd danspaar vulden zij elkaar aan, elke *do* en *don't*, elk voorbeeld kon op instemming en herkenning van de ander rekenen. Maar wat was het een glansrijk gesprek, tussen twee gedreven mensen die gemaakt lijken voor hun job en duidelijk genieten van wat ze doen.

Zonder wrijving geen glans? Oordeelt u vooral zelf.

/ Suzanne van den Eynden

Nieuw: tijdschrift de Helling

Tijdschrift de Helling krijgt een nieuw jasje. Met meer mogelijkheden om het blad ook online te lezen – iets waar velen van u via het lezersonderzoek om vroegen – en een nieuwe vormgeving hopen wij de Helling nog aantrekkelijker te maken als tijdschrift dat bijdraagt aan de ontwikkeling van het groene en linkse gedachtengoed. Wat blijft zijn de verdiepende essays, opiniestukken en interviews over groene en linkse kwesties, door en met spraakmakende schrijvers en denkers, in combinatie met mooi beeld. Een tijdschrift dat ruimte geeft aan andere perspectieven, achtergronden, nieuwe ideeën en inspirerende mensen. Het winternummer is het eerste nummer dat in de nieuwe vormgeving zal verschijnen.

Voor ontwerper Mark Schalken is dit het moment om afscheid te nemen van de Helling. Zie p. 73.

Goed besturen vol Hooijdonk en Paul *11 tips voor (nieuwe)*

gens Lot van Smeulders *wethouders*

Met meer dan honderd wethouders in 95 gemeenten heeft GroenLinks de traditionele bestuurderspartijen op veel plekken van hun troon gestoten. Hoe maakt de partij deze unieke situatie tot een succes en zorgt zij voor de gedroomde verandering in Nederland? De Helling at een hapje met 's lands Beste Bestuurders, GroenLinkers Lot van Hooijdonk (40) en Paul Smeulders (31), en verzamelde hun gouden tips voor een succesvolle en bovendien aangename bestuursperiode. "Iedere wethouder komt een keer in de problemen. Maar relax: het waait vrijwel altijd weer over."

*‘Ik hoop dat GroenLinks nooit bestuurlijk **arrogant** wordt’*

Wethouder, Kamerlid en Beste Bestuurders

Lot van Hooijdonk (1978) is sinds 2014 wethouder voor GroenLinks in Utrecht, met in haar portefeuille onder meer energie, mobiliteit en groen. Daarvoor werkte ze op het ministerie van Verkeer en Waterstaat en was ze adjunct-directeur van de Natuur- en Milieufederatie in Utrecht. Paul Smeulders (1987) was van 2014 tot 2018 wethouder Financiën in zijn geboortestad Helmond. Daarvoor was hij fractievoorzitter van de Provinciale Staten van Noord-Brabant, gemeenteraadslid en werkte hij bij Natuurmonumenten. In juni volgde hij Linda Voortman op in de Tweede Kamer, waar hij zich nu bezig houdt met sociale zaken, ruimte en wonen. Van Hooijdonk en Smeulders werden in januari dit jaar verkozen tot Beste Jonge respectievelijk Beste Lokale Bestuurder van Nederland. Voor Van Hooijdonk was het de tweede keer dat ze deze titel won.

Tip 1: Stel prioriteiten en ga daar vol voor

PS: “De rol van wethouder is eigenlijk heel gek. Je neemt beslissingen en bepaalt het beleid, maar je hebt geen managementverantwoordelijkheden. Ik vond dat een van de leukste dingen aan het wethouderschap. Je hoeft niet eens met je eigen secretaresse een functioneringsgesprek te voeren.”

LvH: “Mocht het nu eens voorkomen dat iemand niet zo goed functioneert, dan leg je dat neer bij degene die boven die persoon staat. Jij kunt je echt volledig op de inhoud richten.”

PS: “Je krijgt met heel veel onderwerpen te maken. Kies er daarom twee of hooguit drie waarop je echt verandering nastreeft en zet je daar vol voor in. De rest is leuk maar bijzaak. In Helmond heb ik me voornamelijk gericht op duurzaamheid. Zo hebben we met alle betrokkenen afspraken gemaakt om heel Helmond aardgasvrij te maken. Het is gewoon vet dat ze over twintig jaar nog bezig zijn met de dingen die we daar nu over hebben vastgelegd. Mijn andere prioriteit was het bouwen van de slimste woonwijk ter wereld. Op het gebied van duurzaamheid en sociale samenhang wordt dat echt een GroenLinkse droom, in Helmond *of all places*. Tijdens de laatste vergadering voor de verkiezingen stemde de raad unaniem in, dus die wijk gaat er gewoon komen.”

LvH: “Ik zou daarnaast altijd gaan voor projecten die een structureel, blijvend effect hebben. Als ik zou moeten kiezen tussen nieuwe

parkeernormen of een deelauto-programma in een bepaalde wijk, zou ik altijd voor die parkeernormen gaan. Die veranderen wezenlijk hoe de stad eruit ziet en blijven ook doorwerken als je zelf niet meer in het college zit. Ik heb echt de ambitie om nieuwe spelregels neer te zetten, en niet een klein subsidieprogramma dat na vier jaar zo weer teruggedraaid kan worden.”

Tip 2: Blijf herkenbaar als partij

LvH: “We moeten echt voorkomen dat we op één hoop gegooid worden met andere partijen. Dat is bij de PvdA gebeurd: van een aantal bestuurders – zeker niet allemaal – was niet meer duidelijk of ze nu van de PvdA of het CDA waren. De kwetsbare groepen die behoren tot hun natuurlijke achterban herkennen hun partij niet meer. Wij hebben deels dezelfde doelgroepen en tot nu toe lukt het ons volgens mij om herkenbaar te blijven, maar we staan pas aan het begin van onze nieuwe rol als bestuurderspartij. Ik kan me voorstellen dat je ideologische kant wat verzwakt als je de samenleving na zoveel jaren besturen al zo’n beetje naar je eigen snit hebt gevormd.”

PS: “Middenpartijen als PvdA en CDA hebben te vaak de ambitie om goed op ‘de toko’ te passen. GroenLinks is een echte veranderpartij en profileert zich ook duidelijk zo. Dat brengt ook verwachtingen met zich mee.”

LvH: “Leuk vind ik het trouwens zeker niet dat de PvdA zo klein is geworden. Het zijn onze vrienden en we zijn in Utrecht nu wel een-

zaam met drie PvdA’ers en twee SP’ers in de raad. Je wenst jezelf meer steun toe. Maar ik begrijp de kiezers wel. Ze voelden zich door de sociaaldemocraten in de steek gelaten. Ik hoop dat wij altijd oog houden voor de mensen waar we het voor doen.”

Tip 3: Verkoop een compromis nooit als je eigen besluit...

LvH: “In ons coalitieakkoord staat dat we de *Vuelta* naar Utrecht willen halen. Maar GroenLinks wil dat wielervedstijn helemaal niet! Naar buiten toe zeg ik dan ook precies hoe het zit: wij hebben op dit punt moeten inleveren bij het sluiten van het coalitieakkoord. *Tell them like it is*, maak dingen niet mooier dan ze zijn. Ik denk dat de PvdA in het verleden teveel compromissen heeft verdedigd alsof het hun eigen besluit was. Dat moet je nooit doen. Het is echt niet erg om te zeggen: balen, maar dit is een van onze verliespunten.”

PS: “Helemaal mee eens. In Helmond speelde dat ook op een heel gevoelig dossier, de kap van een bos om er een bedrijventerrein van te maken. Natuurlijk is GroenLinks daar fel tegen, maar we waren destijds de negende partij in de raad. Het lukt ons in het coalitieakkoord om de Ruit (LvH: “Wij hebben een ring, zij een Ruit.”) rondom Eindhoven tegen te houden, maar dan moesten we het nieuwe bedrijventerrein wel slikken. Samen met de VVD-wethouder voor economie ben ik toen in gesprek gegaan met alle betrokkenen en heb uitgelegd: ik ben natuurlijk niet voor het kapen van een bos, maar ik ga er alles

“Houd de langetermijnrelatie in het oog. Maak niet overal een principiële discussie van en drink een borrel na afloop van de raadsvergadering.”

aan doen om de verloren natuur te compenseren en de leefbaarheid in de wijk te verbeteren. Die uitleg werd geaccepteerd, al vergde dat veel gesprekken. Gelukkig waren er nog geen onomkeerbare stappen gezet. Dus nu GroenLinks de grootste is in Helmond, gaat er uiteraard een streep door die bomenkap.”

Tip 4: ...maar ga nooit door je ondergrens heen

PS: “Bij de stemming over het natuurakkoord van voormalig staatssecretaris Bleker was de Kamerfractie van de SP destijds fel tegen. Maar als onderdeel van de coalitie moest de SP in de Provinciale Staten vóór stemmen.”
LvH: “Dan ga je als partij dus door je ondergrens heen.”

PS: “De uitbreiding van vliegveld Eindhoven is daarom in Eindhoven uit het coalitieakkoord gehouden. Het is volkomen ondenkbaar dat GroenLinks daar ooit vóór zou zijn. Schrijf er dan maar liever niets over in het akkoord en maak het tot een vrije kwestie voor alle coalitiepartijen. Dat bos was voor ons ook een lastig punt, maar ik kon in ieder geval verdedigen dat er aantoonbaar meer natuur voor terug zou komen.”

LvH: “In onderhandelingen moet je altijd bereid zijn om ‘nee’ te zeggen en dus de oppositie in te gaan. Dan heb je een sterkere positie. Zet nooit je geloofwaardigheid op het spel door je idealen te verloochenen voor de macht of een leuke baan.”

Tip 5: Neem de oppositie serieus

LvH: “Je wint heel veel als je

steun groter is dan alleen die van de coalitie. Het meest trots ben ik op ons mobiliteitsbeleid. Ons voorstel om vier kilometer snelweg terug te brengen van twee keer twee banen naar twee keer één baan is met ruim veertig van de 45 zetels aangenomen. We halen hectaren asfalt weg in een groeiende stad, dat is nogal wat. Het mooiste is dat dit niet alleen door de coalitie maar ook door de oppositie wordt gesteund. Dat bereik je alleen door de oppositie serieus te nemen en te luisteren naar hun ideeën.”

PS: “Als wethouder van Financiën heb ik raadsleden van alle partijen kunnen helpen door hun vragen te beantwoorden of door dingen voor ze uit te zoeken. Bij die verkiezing voor Beste Bestuurder hoorde ik van veel mensen uit de oppositie dat ze op mij hadden gestemd. Het maakt me trots dat het me gelukt is om wethouder van iedereen te worden.”

LvH: “Een goed idee is een goed idee, ongeacht van wie het komt. Kijk, ik ben ook geen heilig boontje. Als coalitiegenoot VVD mij in de vorige raadsperiode iets vroeg, vond ik het net iets eerder een goede vraag dan als het CDA vanuit de oppositie een vraag stelde. Maar als die CDA'er gelijk had, had hij of zij gewoon gelijk. Door zo'n instelling draag je bij aan een fijne bestuurscultuur. Als mensen zich serieus genomen voelen, luisteren ze ook eerder naar jou.”

PS: “Absoluut. Helmond had geen prettige bestuurscultuur toen ik commissielid was. Alles wat uit de oppositie kwam, werd per

definitie weggestemd. Door als coalitiepartij iedereen serieus te nemen en samen te werken, hebben we bijgedragen aan verandering. Om een voorbeeld te geven: in een motie van anderen staat altijd iets waar je niet heel gelukkig mee bent. Dus bij een motie uit de oppositie kun je twee lijnen kiezen: als college negatief adviseren en de motie weg laten stemmen, of tegen de betreffende persoon zeggen: als je de motie nu zo aanpast, kan hij wel. Ik vind het oprecht mooi als zo'n voorstel dan wordt aangenomen. De oppositie heeft net zoveel hart voor de stad als wij en werkt net zo hard.”

LvH: “Misschien scheelt het ook dat GroenLinks in jullie vorige coalitie klein was. Je hebt vrienden dan ook gewoon nodig.”

PS: “Klopt, mijn grote frustratie als lid van de oppositie was dat ik nooit serieus werd genomen. Als wethouder nam ik me direct voor het heel anders te doen.”

LvH: “Oppositietrauma's helpen blijkaar ook.”

PS: “Ik hoop dat GroenLinks nooit bestuurlijke arrogantie krijgt door een houding aan te nemen van: wij zijn de grootste en hebben de macht, en de rest doet er niet toe. Dat is echt een valkuil voor grotere partijen.”

Tip 6: Werk samen met de raad...

LvH: Soms krijg ik een appje van een raadslid: ik zit in wijk X en ze zeggen daar dit over project Y. Dan denk ik: ah, dat gezichtspunt was mij onbekend. Fijn dat ik voorbereid ben en zelf op onderzoek uit kan gaan.”

“Mijn droom is dat we ons met minimaal tien GroenLinks-steden ten doel stellen om in 2030 geen CO2 meer uit te stoten in milieuzones.”

PS: “In Helmond gingen college en raad vaak samen op wijkbezoek. Je bent samen het stadsbestuur en voor beide is het belangrijk om de wijken in de trekken. Gun de raad ook wat en maak ook ‘gebruik’ van ze. Soms is het heel fijn om te kunnen zeggen: ik doe dit in opdracht van de raad.”

LvH: “De verhouding tussen raad en college hangt erg af van de politieke cultuur.”

PS: “In Utrecht en Helmond heerst geen sfeer van: wij willen bloed zien. Ik krijg weleens de indruk dat de raad er in sommige steden tijdens het vragenuurtje soms vooral op uit is om de wethouder kapot te maken.”

LvH: “De enige manier om een negatieve bestuurscultuur te doorbreken is door jezelf te blijven en eerlijk te zijn.”

PS: “Wat zo leuk is aan het wethouderschap is dat er nergens voorgeschreven staat hoe je het moet doen. Er is geen goed of fout. Ik denk dat Lot en ik goede recensies krijgen omdat we onszelf blijven. Ik vind duurzaamheid heel belangrijk en als ik voor een zaal sta, ziet iedereen dat ik dat meen. Ik ben jong en enthousiast, en ben me niet anders gaan gedragen omdat ik ineens wethouder was.”

LvH: “Je oogst ook wat je zaait. Ik heb een hekel aan machtspolitiek, het gaat mij om de inhoud en ik heb het idee dat ik daardoor voor veel mensen niet bedreigend ben. Ik beschouw mijn portefeuilles niet als mijn territorium maar als een gedeelde taak.”

PS: “Besturen betekent verschillen overbruggen. Probeer te

investeren in begrip voor de ander en elkaar niet in de problemen te brengen. Als een VVD’er met een onderwerp zat dat voor die partij heel belangrijk was en waar ik niet zo’n sterke mening over heb, hielp ik die VVD’er voluit. Fijn voor hem en ik weet dan dat hij mij helpt als ik hem een keer nodig heb.”

LvH: “Dat heeft ook te maken met het scheiden van hoofd- en bijzaken. Een valkuil voor GroenLinkers is dat we de neiging hebben om álles belangrijk te vinden, elke bloempot circulair te willen hebben.”

PS: “Houd ook de langetermijnrelatie in het oog. Maak niet overal een principiële discussie van en drink een borrel na afloop van de raadsvergadering. Dan merk je dat raadsleden allemaal mensen zijn, die vader en moeder of opa en oma worden.”

Tip 7: ...en met andere GroenLinkse gemeenten

LvH: “We besturen nu in zoveel gemeenten. Bedenk eens hoeveel kansen dat biedt op het gebied van bijvoorbeeld mobiliteit! Mijn droom is dat we ons met minimaal tien GroenLinks-steden ten doel stellen om in 2030 geen CO2 meer uit te stoten in milieuzones. Het Rijk wil daar niet aan, maar gezamenlijk kunnen wij wel een nieuwe norm neerzetten. Als tien steden die norm stellen, heeft dat een enorm effect op de markt en halen we het Rijk gewoon in. We kunnen veel meer impact hebben wanneer we onze krachten bundelen.”

PS: “Eens, gezamenlijk kunnen we op lange termijn dingen écht

veranderen.”

LvH: “We moeten elkaar ook vooral niet gaan aftroeven. Dat heb ik overigens nog nergens geproefd, maar ik hoop dat we daar ook verre van blijven. We zijn allemaal van hetzelfde merk, laten we vooral samen optrekken.”

Tip 8: Laat zien hoe je problemen aanpakt

PS: “Het feit dat je als wethouder geen managementverantwoordelijkheid hebt, is prettig maar soms ook wel lastig. Als wethouder van Financiën in Helmond werd ik afgelopen jaar geconfronteerd met een vervelend rapport van onze nieuwe accountant. We waren 37 jaar klant bij hen geweest, hadden twee jaar een andere accountant gehad en toen we terugkeerden bij Deloitte, waren ze in hun eerste rapport opeens extreem kritisch op onze interne organisatie. Stond ik plotseling met mijn gezicht in de krant onder de kop ‘Puinhoop in Helmond’. Verschrikkelijk. Dit was precies mijn moeders grootste nachtmerrie toen ik wethouder werd: dat ik op zo’n manier in de media zou komen. Toen pas merkte ik hoe kwetsbaar ik was als bestuurder, vooral omdat we die signalen nooit eerder hadden gekregen. We hebben meteen de raad geïnformeerd over het rapport en in alle openheid orde op zaken gesteld. Maar als bestuurder ben je bij zo’n interne kwestie vooral afhankelijk van anderen. Toen baalde ik wel een beetje van dat ik geen managementverantwoordelijkheid had.”

LvH: “Maar daar moet je niet van

“Iedere wethouder komt een keer in de problemen. Anders heb je óf een prutportefeuille gehad, óf je hebt vier jaar niets gedaan. Maar echt, de meeste incidenten waaien weer over.”

balen, zo werkt het nu eenmaal als je wethouder bent. En ik ben van de school: het gaat erom wat je hebt gedaan op basis van wat je op dat moment wist. Zodra jij dat rapport van de accountant onder ogen kreeg, ben je gaan handelen. Dus je hebt het goed gedaan, alleen staat er wel een stom artikel in de krant.” PS: “Een paar maanden eerder was ik nog de Beste Bestuurder, en dan ineens ben je heel negatief in het nieuws.”

LvH: “In het begin van mijn wethouderschap kreeg ik te maken met een verkeerde berekening van het rendement van onze stadsverwarming. Dat getal, dat te hoog was ingeschat, bepaalt mede welke duurzaamheidsmaatregelen verder moeten worden genomen bij nieuwbouw. Er werden dus bij wijze van spreken te weinig zonnepanelen geplaatst. Die verkeerde berekening werd door een klokkenluider naar buiten gebracht en de raad nam het heel hoog op. Ik heb toen steeds laten zien aan de raad wat ik op welk moment deed met de kennis die ik had. Dat is het enige wat je op dat moment kunt doen.”

PS: “Klopt. Ik heb van die affaire met de accountant ook geleerd dat het met media-aandacht net zo is als met een nieuwe racefiets: het eerste krasje doet het meeste pijn, daarna haal je er je schouders over op. Het vierde artikel in de krant raakte me al veel minder.”

Tip 9: Maak duidelijk waar burgers wel en geen zeggenschap over hebben

LvH: “Er is niet zoiets als een formule voor burgerparticipatie.

Wat werkt, verschilt per wijk en ook per kwestie. Bij een windmolenpark of tippelzone weet je dat het ingewikkeld wordt. Belangrijk is dat je duidelijk maakt waar mensen wel en geen invloed op hebben. In Utrecht zitten we momenteel in een participatieproces rond een windmolenpark. Het is niet meer de vraag óf het er komt: de raad heeft dit bij mij besteld en ik moet het uitvoeren. Met burgers ga ik wel in gesprek over h^oe het er komt. Maar we kunnen die windmolens niet meer wegdromen.”

PS: “Toen wij te maken kregen met de komst van vluchtelingen naar de stad, hebben we in de drie wijken die in beeld waren voor een opvanglocatie sessies met burgers georganiseerd. Daar werd ik geconfronteerd met mensen die het vertrouwen in de overheid volledig hadden verloren. Hun boosheid ging eigenlijk helemaal niet om die vluchtelingen.”

LvH: “Herkenbaar. En de vluchtelingen worden daar de dupe van. ‘We vertrouwen jullie al niet, en dan willen julliever ons ook nog eens Syriërs in de maag splitsen’.

PS: “Ik vond het heel leerzaam om te merken dat ik daar niet als persoon werd gezien, maar als vertegenwoordiger van die onbetrouwbare overheid. Uiteindelijk lukte het me gelukkig om als persoon vertrouwen te winnen. De avond verliep verder respectvol en uiteindelijk zijn in een van die wijken geen vluchtelingen gekomen, maar hebben we wel een wijkactieplan opgesteld om een aantal terechte zorgen aan te pakken.”

LvH: “In Utrecht hebben we ons

als doel gesteld om te luisteren naar de wat meer timide stemmen die vaak niet worden gehoord bij grote plenaire sessies. Daarom kiezen we eerder voor kleinschalige inloop- en rondetafelbijeenkomsten, decentraal en soms met hulp van gespreksbegeleiders. In onder meer de wijk Overvecht hebben we daarnaast een luisterpaal staan,

“Met media-aandacht is het net als met een nieuwe racefiets: het eerste krasje doet het meeste pijn, daarna haal je er je schouders over op.”

waar mensen over bepaalde onderwerpen mogen inspreken, op het moment dat het hun uitkomt. Dit werkt heel goed, mensen komen even langs tijdens het boodschappen doen. Voor ons is dit een meer rechtvaardige manier van inspraak.”

Tip 10: Ga creatief om met landelijk beleid

LvH: “Wij kijken in Utrecht totaal anders tegen mobiliteit aan dan het Rijk, en lange tijd ook als de provincie. Ik vind files bestrijden helemaal niet interessant, maar voor het Rijk is dat het belangrijkste wat er is. Het is heel lastig om zo’n ander paradigma te hebben bij een onderwerp waarop je een samenhangend systeem zou wensen. Regionaal – stad, omliggende gemeenten en provincie – varen we gelukkig steeds meer dezelfde koers, en daar ben ik trots op. Hoe ik met dat verschil in opvattingen omging? Door creatief te zijn. Wij wilden een milieuzone, het Rijk wilde die niet faciliteren. Toen hebben we gewoon een verkeersbord neergezet waarin we de binnenstad tot milieuzone uitriepen. Een aantal rechtszaken later bleek dat we in ons recht stonden. Ook hebben we zoveel mogelijk Rijksgelden voor mobiliteit en filebestrijding ingezet voor het bevorderen van fietsverkeer. Ons verhaal daarbij: fietsen is ook heel goed tegen files!”

Tip 11: Relax!

LvH: “Iedere wethouder komt een keer in de problemen. Anders heb je óf een prutportefeuille gehad, óf je hebt vier jaar niets gedaan. Maar echt, de meeste incidenten waaien weer over. Ik zie dat nog duidelijker nu ik – ik krijg het bijna mijn strot niet uit – ‘oudgediende’ ben. Natuurlijk gaat het soms echt goed mis. Maar meestal denk je een paar maanden na ‘gedoe’: waar hadden we het ook alweer over?”

PS: “Ik merkte dat heel duidelijk na dat nieuws in de krant over het accountantsrapport. Door de manier waarop we omgingen met de kritiek, kregen we een compliment van de Rekenkamer. Het speelde een maand voor de verkiezingen en uiteindelijk zijn we zelfs de grootste geworden in Helmond. Er zijn altijd dingen die misgaan, wees daar als bestuurder open en transparant over. En verlies door het gedoe vooral het hogere doel niet uit het oog.”

LvH: “Ik zit hier niet om de populariteitsprijs te winnen maar om de stad te verbeteren. Dat gaat een stuk beter als je je niet gek laat maken door kleine tegenslagen. Durf ook lui te zijn in zaken die niet met de inhoud te maken hebben. Ik concentreer me op mijn dossiers en gesprekken met burgers en laat me in andere dingen graag faciliteren. Over mijn eten maak ik me bijvoorbeeld niet druk. Als ik honger krijg, kijk ik mijn secretaresse lief aan. En als het nodig is, zeg ik tegen mijn ambtenaren: beste vrienden, los het maar op. Hier ga ik niet over.”

/

Het sociale

professionaliteit, democratie en solidariteit onder druk

Drie jaar decentralisaties in het sociale domein brachten ons nabijheid van en maatwerk in de zorg. Maar ook een tekort aan professionaliteit, democratie en solidariteit, en onterecht een leidende rol voor het povere beleidsideaal van zelfredzaamheid.

Door Evelien Tonkens en Jan Willem Duyvendak

Na drie jaar decentralisaties in het sociale domein maken we in dit artikel de balans op, op basis van ons vierjarig onderzoek naar de interacties tussen hulpverleners en cliënten in deze decentralisaties. Eerst het goede nieuws. Cliënten blijken tevreden over en hebben waardering voor de fysieke nabijheid van professionals in de nieuwe wijkteams. Voorheen moesten mensen zelf hun weg vinden binnen de verschillende zorgorganisaties en loketten. Nu kunnen ze in de meeste gemeenten naar het wijkteam. In wijkteams werken tien tot vijftien professionals met verschillende achtergronden, bijvoorbeeld maatschappelijk werk, wijkverpleging, schuldhulpverlening of begeleiding naar werk. In plaats van hun eerdere specialisatie als bijvoorbeeld schuldhulpverlener, worden zij nu geacht als 'generalist' het hele sociaal domein te beheersen. Wijkteamleden komen op verzoek of na signalen bij mensen thuis en voeren daar zogeheten 'keukentafelgesprekken', waarin verschillende problemen in samenhang besproken en bekeken worden met als doel mensen meer 'zelfredzaam' te maken.

Cliënten blijken het prettig te vinden dat hulpverleners naar hen toe komen. Dat ze een gewoon gesprek kunnen voeren met een persoon van vlees en bloed. Dit leidt waarneembaar tot vertrouwdheid tussen professionals en cliënten. Deze vertrouwdheid komt tegemoet aan een eerdere klacht dat de verzorgingsstaat voor veel mensen een anoniem doolhof was geworden (Mepschen 2016; Tonkens & De Wilde 2013).

Ook professionals lijken deze vertrouwdheid te waarderen. Bovendien is er dankzij de wijkteams ook maatwerk mogelijk. Professionals kunnen in die fysieke nabijheid en vertrouwdheid de ruimte nemen om de hulp te bieden, of te organiseren, die de cliënt nodig heeft. Overigens hebben niet alle gemeentes wijkteams; soms blijven organisaties apart werken en

domein

worden keukentafelgesprekken gevoerd door Wmo-consulenten.

Ook de belofte van samenwerking tussen verschillende organisaties en disciplines wordt behoorlijk waargemaakt. Professionals ervaren vaak steun van collega's in hun team, en hebben meer gelegenheid om collega's om hulp en advies te vragen. Wel zijn er nieuwe vormen van concurrentie ontstaan die samenwerking tussen organisaties belemmeren.

De decentralisaties hebben echter ook problematische kanten, die deze voordelen deels tenietdoen. We bespreken achtereenvolgens het povere beleidsideaal van zelfredzaamheid en tekorten aan professionaliteit, democratie en solidariteit.

Zelfredzaamheid: altijd prijs

Zelfredzaamheid is het leidende ideaal in de decentralisaties van het sociale domein. Wie zou daartegen willen zijn? Zelfredzaamheid is bovendien een succesvol ideaal. Een evaluatie van het programma *Meedoen werkt* in Amsterdam, dat gericht was op doorstroom naar de arbeidsmarkt en op deelname aan buurtactiviteiten of doorverwijzing naar de lokale zorginfrastructuur van mensen met gering perspectief op werk, berekende dat 67 procent van de deelnemers na zes maanden op ten minste één terrein meer zelfredzaam is geworden (Carlier, Lindeman & Van Loon 2016). Ons onderzoek laat echter zien dat zo'n percentage weinig zegt over de praktijk. Wijkteamleden (en Wmo-consulenten) deden in bijna alle gevallen een poging om het netwerk van cliënten in te schakelen. Maar in slechts drie van de 66 keukentafelgesprekken waarin dit verwacht mocht worden, leidde dit daadwerkelijk tot een grotere inzet van dit netwerk. Vaak bleek dit niet mogelijk of wenselijk. Meestal is er al veelvuldig een beroep gedaan op familie, vrienden en burens op het moment

dat mensen bij een wijkteam of Wmo-loket aankloppen. Ook kampen mensen in het eigen netwerk vaak zelf met problemen, wonen te ver weg of zijn zelfs medeveroorzakers van de problemen van de hulpvrager. Soms heeft de hulpvrager geen naasten (meer). Daarnaast past het vragen van hulp vaak niet bij de aard van de relatie. Burens helpen elkaar met een kopje suiker of het zorgen voor de planten, maar houden elkaar emotioneel graag op afstand. Vriendschap is meestal gebaseerd op gedeelde interesses, en daar past onderlinge hulp vaak niet bij. En met intimi zoals kinderen of ouders is er vaak met moeite een precair evenwicht bereikt, dat bedreigd wordt wanneer er (meer) hulp gevraagd en gegeven moet worden. Kortom: professionals komen er dus meestal al snel achter dat grotere inzet van het netwerk niet mogelijk is, en (meer) professionele hulp dus noodzakelijk.

Toch kunnen we voorspellen dat nog meer onderzoek zal aantonen dat er sprake is van toegenomen zelfredzaamheid. Zelfredzaamheid heeft namelijk in het beleid drie sterk uiteenlopende betekenissen. Ten eerste betekent het *zelf doen*: je problemen zelf oplossen en geen beroep doen op professionele hulp. Ten tweede betekent zelfredzaamheid: het eigen netwerk aanspreken, en dus *hulp vragen aan naasten*. Maar als dat ook niets oplevert, is er nog een derde betekenis van zelfredzaamheid: *professionele hulp vragen*, teneinde het in een later stadium alsnog zelf te kunnen redden of het netwerk te kunnen inschakelen. In de veelgebruikte *zelfredzaamheidsmatrix* kom je alle drie betekenissen tegen. Zelfredzaamheid is dus een dermate breed opgerekt begrip dat iedere stap die een cliënt maakt als toename van zelfredzaamheid te scoren is.

Deze brede betekenis van zelfredzaamheid, plus decentrale rol ervan in het beleid, veroorzaakt drie problemen. Ten eerste worden wijkteamleden

/

Professionals komen er meestal al snel achter dat grotere inzet van het netwerk niet mogelijk is, en (meer) professionele hulp dus noodzakelijk.

geschoold om vooral de tweede betekenis te bevorderen en mensen ertoe te bewegen meer van hun omgeving te vragen. Daarin zijn zij soms tamelijk dwingend. 'Kan uw zoon of dochter niet wat vaker komen? Kunt u de burens niet vragen?' En, als mensen niet meteen iemand weten die kan helpen: 'Wie was er op uw laatste verjaardag? Met welke ouders praat u wel eens op het schoolplein?' Uit ons onderzoek blijkt dat zorgverleners mensen daarmee met schuld- en schaamtegevoelens kunnen belasten. Een eenzame alleenstaande moeder werd bijvoorbeeld gedwongen de ouders van een vriendje van haar kind om hulp te vragen. Die ouders kende ze nauwelijks en het was ook niet verwonderlijk maar wel beschamend en vernederend dat deze mensen afwijzend reageerden.

Een tweede probleem van de centrale rol van zelfredzaamheid is dat deze andere idealen verdringt. Waarom is het belangrijker dat mensen zelfredzaam zijn dan dat ze bijvoorbeeld zichzelf kunnen ontplooiën en ontwikkelen, solidair zijn met elkaar en voor elkaar opkomen, of zich organiseren om gezamenlijk hun leven te verbeteren? Of dat ze voor elkaar zorgen? De oplettende lezer zal zeggen: maar voor elkaar zorgen, dat valt toch onder zelfredzaamheid? Dat klopt, maar daarmee komen we op het derde probleem van de focus op zelfredzaamheid met de drie betekenissen, inclusief voor elkaar zorgen. Een ideaal met zulke uiteenlopende betekenissen – zelf doen, anderen vragen of professionele hulp aanvaarden – kan altijd wel gerealiseerd worden. De conclusie uit talloze evaluaties zal dan zijn dat het ideaal van zelfredzaamheid gerealiseerd is en dus een succes. Waarbij de derde betekenis, namelijk meer professionele hulp, snel vergeten zal worden – deze is ook de meest vreemde eend in de bijt – en deze successen dus reden zullen zijn voor verdere terugtrekking van de overheid en verdere

bezuinigingen op het sociale domein, zonder dat dit op deugdelijk onderzoek gebaseerd is.

Professioneel tekort

Een van de *beloften van nabijheid* is dat hulpverleners binnen de nieuwe aanpak meer ruimte krijgen om te doen wat cliënten en zichzelf gezamenlijk belangrijk achten. Zij kunnen bij één keukentafel bijvoorbeeld tegelijkertijd zorgen voor schuldhulpverlening, een traplift en bemiddeling bij relatieproblemen. Dat is een grote verworvenheid, als je het vergelijkt met alle 'loketten' waar mensen voorheen langs moesten. Echter: deze professionele ruimte wordt echter niet of nauwelijks gevuld met professionele ontwikkeling. Terwijl de huisarts wel een eigen specialisme heeft met eigen professionele kennis en ontwikkeling, moet een 'generalist' het doen met wat collega's kunnen vertellen over bijvoorbeeld opvoedingsproblematiek of werkloosheid. In ons onderzoek zagen we dat dit leidt tot onzekerheid bij professionals en soms tot onbedoelde willekeur ten aanzien van cliënten.

Van échte professionalisering zou sprake zijn wanneer de wending naar 'generalisten' in sociale wijkteams gepaard zou gaan met eisen aan en mogelijkheden voor opleiding, training, bijscholing en interne kwaliteitsbewaking en -verbetering van professionals onder elkaar, op basis van eigen normen ten aanzien van generalistisch werken. Inclusief een register met wie zich op basis van deze eisen en mogelijkheden heeft gekwalificeerd als een 'volgroeide generalist'. Maar al deze zaken ontbreken veelal.

De socioloog Freidson (2001) voorspelde dat bij gebrek aan professionele ontwikkeling, markt en bureaucratie de ontstane ruimte innemen. De ruimte wordt dan gevuld met strakke algemene

Veel mensen willen hun naasten graag hulp geven, maar op hun eigen voorwaarden, niet ten dienste van een beleidsdoel als vergroting van ‘zelfredzaamheid’.

/

regels, of door de willekeur van de individuele hulpverlener. In de praktijk zien we vooral het eerste gebeuren: méér bureaucratische controle. Ook anderen hebben erop gewezen dat professionalisering gesmoord dreigt te worden in bureaucratisering (Tollenaar 2016).

Het feit dat cliënten zoveel mogelijk een beroep moeten doen op hun eigen netwerk, geeft hulpverleners bovendien de boodschap dat vrijwilligers en mantelzorgers, zonder enige opleiding, hun werk ook wel kunnen doen. Beter zelfs, want ze zouden meer continuïteit bieden en met meer creatieve en passender oplossingen komen.

Ironisch is dat onder professionele organisaties jarenlang grote onzekerheid en discontinuïteit is gecreëerd door marktwerking en aanbesteding. Organisaties en de daar werkende professionals weten daardoor vaak niet of ze het volgende jaar dezelfde cliënten nog wel mogen helpen. Deze arbeidsonzekerheid krijgen ze nu als gebrek aan kwaliteit in hun gezicht geworpen: het netwerk is beter want het biedt meer continuïteit.

Dit alles is geen verwijt aan wijkteamleden en Wmo-consulenten. Dat de decentralisaties zonder grote rampen verlopen, is in hoge mate te danken aan hun inzet en toewijding én aan stil verzet, waardoor ze, ook als het netwerk dit eigenlijk zou moeten doen, mensen met problemen en vragen toch vaak goed helpen. De term ‘professioneel tekort’ duidt er slechts op dat zij in hun moeilijke en verantwoordelijke taken te weinig geëquipeerd en gesteund worden.

Democratisch tekort

Een andere *belofte van nabijheid* die de decentralisatie met zich mee zou brengen, is de belofte van democratisering: de formele en informele controle op

beleid zou, dichter bij de burger, verbeteren. Informatie, in de interactie tussen cliënt en professional, gaat dat best goed. Het beleid stuurt de professional weliswaar richting zelfredzaamheidsbevordering, maar *deze dat dit het welzijn van de cliënt lang niet altijd ten goede komt en besluit daarom anders te handelen.*

Als cliënten toch ontevreden zijn, verzetten ze zich overigens zelden. Zo verwachten cliënten niet dat protest veel zal uithalen (Grootegoed, Broer & Duyvendak 2013). Het beleid voorziet weliswaar in ‘cliëntondersteuners’ om individuele cliënten bij te staan om voor hun belangen op te komen bij keukentafelgesprekken, maar in de praktijk zijn we die niet tegengekomen.

Het beleidsverhaal (over de decentralisering) biedt ook weinig ruimte voor debat. De verzorgingsstaat is ‘nu eenmaal onhoudbaar’, hij ‘is niet meer van deze tijd’, ‘we ontkomen er niet aan om ...’ – dat zijn de termen waarin de decentralisaties en de bezuinigingen in de door ons geanalyseerde beleidsteksten gerechtvaardigd worden. Er zou ‘geen weg terug zijn’ (De Boer & Van der Lans 2011). Opvallend is echter dat de voorkeuren van burgers zich in omgekeerde richting ontwikkelen: burgers willen eerder méér dan minder hulp van professionals (Van den Broek 2016; zie ook Grootegoed, Van Barneveld & Duyvendak 2014). Dat er nauwelijks publiek debat plaats heeft gevonden over deze discrepantie, duidt op een democratisch tekort.

Niet alleen bij de ontwikkeling van beleid schort het aan democratisch debat, ook in de *implementatie* is weinig plaats voor kritische feedback. Professionals worstelen met gevoelens van machteloosheid en gebrek aan invloed op de voorwaarden en manieren van verantwoording. Ze verzetten zich zoals gezegd wel, maar in stilte.

De georganiseerde stem van de cliënt is ook

verzwakt door enorme bezuinigingen op patiënten- en cliëntenorganisaties en de professionele ondersteuning daarvan sinds 2002 (Tonkens 2016). Natuurlijk, mensen die kampen met schulden, langdurige werkloosheid, chronische ziekte of handicap hebben nog steeds hun eigen belangenverenigingen. En ze zijn, dankzij de wettelijke verankering van ‘horizontale verantwoording’ in de oude Wmo, vaak vertegenwoordigd in Wmo-raden. Hun invloed en hun professionele ondersteuning zijn sinds het begin van de eeuwwisseling echter stilzwijgend verzwakt. Subsidies zijn voor veel cliënten van cruciaal belang omdat het organiseren van inspraak vanwege hun problemen en beperkingen een heidense klus is.

Het is naar ons idee ook de taak van onderzoekers om het democratisch debat te voeden, zowel over de invoering van het beleid als over de implementatie. Kritische geluiden waren aanvankelijk echter opmerkelijk schaars. Het onderzoek werd gedomineerd door beleidsvolgende commerciële onderzoeksbureaus. Recentelijk zijn er gelukkig wel meer (tegen)geluiden te horen (Hilhorst 2018, Wilken 2018: 40).

Solidariteitstekort

In de derde plaats signaleren we een solidariteitstekort, zowel tussen naasten onderling als tussen ‘vreemden’. Met een solidariteitstekort bedoelen we dat het decentralisatiebeleid bestaande vormen van solidariteit onder druk zet zonder, in min of meer evenredige mate, nieuwe vormen van solidariteit te genereren.

Solidariteit tussen naasten staat onder druk door de gesignaleerde instrumentalisering van persoonlijke relaties. Veel mensen willen hun naasten graag hulp geven, maar op hun eigen voorwaarden, niet ten dienste van een beleidsdoel als vergroting

van ‘zelfredzaamheid’. Een gevaar van beleidsbeoefening met de manier waarop mensen elkaar helpen, is dat zij zich onder druk gezet voelen en dingen beloven die ze al na korte tijd niet meer kunnen of willen waarmaken, waardoor cliënten teleurgesteld en eenzaam achterblijven.

Afgedwongen hulp zet niet alleen solidariteit tussen naasten onder druk. Dit geldt ook voor de solidariteit tussen vreemden, en dan met name tussen arm en rijk. De beleidsverwachting dat mensen primair afhankelijk moeten worden van hun ‘eigen’ netwerk, beperkt met name de keuze van armere mensen om zich naar eigen wensen tot hun nabije omgeving te verhouden. Rijkere mensen kunnen zelf hulp regelen en betalen, ook van ver buiten hun eigen kring. Er vindt daarmee een *spill-over-effect* plaats van ongelijkheid: ongelijkheid op sociaal en economisch vlak leidt dan tot ongelijkheid op affectief vlak. Armere mensen moeten een appèl doen op hun naasten, terwijl rijkere dat kunnen vermijden.

Wie niet voor zichzelf kan zorgen en ook niet over een netwerk van naasten beschikt, kan nog steeds aanspraak maken op professionele hulp, zei voormalig staatssecretaris Van Rijn, in antwoord op Kamervragen van de SP naar aanleiding van ons tussenrapport *Een mooie gedachte* (Bredewold e.a. 2016). Maar dat komt wel met emotionele kosten, zoals schaamte en schuld (zie ook Grootegoed, Broer & Duyvendak 2013, en Bos, Dekker & Duyvendak 2013).

Gebrek aan solidariteit tussen ‘vreemden’ speelt ook nog op een hoger schaalniveau. Het behoud van de nationale verzorgingsstaat zou alleen mogelijk zijn door de toegang te beperken tot ‘degenen die hem opgebouwd hebben’, waarbij men vooral doelt op witte ouderen. Migrant en vluchtelingen worden in die redenering meer of minder expliciet uitgesloten van verzorgingsvoorzieningen en krijgen

/

Hoe zorgen we ervoor dat rijke burgers offers willen brengen voor arme burgers – die ze niet in hun nabijheid tegenkomen?

De politiek zal heel kritisch moeten kijken naar aanstaande evaluaties die zullen aantonen dat zelfredzaamheid is toegenomen en er dus (nog meer) op het sociale domein bezuinigd kan worden.

/

zo dus ook minder rechten toebedeeld. Deze visie op de verzorgingsstaat wordt wel *welzijnschauvinisme* genoemd.

Dat dit welzijnschauvinisme polariserend werkt, behoeft weinig betoog. Het probleem waarop het welzijnschauvinisme een antwoord vormt, vereist echter wel aandacht. Het probleem namelijk hoe we in een globaliserende wereld een fatsoenlijke verzorgingsstaat overeind kunnen houden. Niet alleen in termen van voorzieningen en arrangementen, maar ook als collectief bindend en inspirerend verhaal. De verzorgingsstaat heeft zo'n verhaal nodig omdat deze grote offers vraagt van burgers. Hij is gestoeld op emotionele verbondenheid en empathie tussen vreemden. Als die verbondenheid verdwijnt, wat is dan de toekomst van de verzorgingsstaat?

Decentralisatie is deels een antwoord op deze vraag. De gedachte is dat burgers zich inderdaad minder met de nationale en meer met de lokale schaal verbonden voelen, waar ze naasten hulp kunnen geven in plaats van voor onbekenden premies en belastingen te betalen. Maar als het beleid ons voortdurend vertelt dat we vooral solidair moeten zijn met degenen om wie we toch al geven – partners, familieleden, burens en vrienden – waarom zouden we dan nog solidariteit betonen met anonieme vreemden op nationale schaal?

Het beroep op 'zelfredzaamheid' is ook een antwoord op die vraag. Dit moet de dreigende afkalving van solidariteit – of het nu met vreemden of met naasten is – een halt toeroepen. Als mensen eerst gedwongen worden om voor zichzelf te zorgen en niet snel hulp te vragen aan professionals, dan zal het totale beroep op de verzorgingsstaat afnemen. Degenen die alsnog hulp krijgen, verdienen dit dan ook (*deservingness*). Maar een politiek die haar kaarten eenzijdig zet op solidariteit via nabijheid dreigt dezelfde fout te maken als het nationale

welzijnschauvinisme: beperking van hulp tot mensen die zich met elkaar verbonden voelen. Wat resteert er dan aan hulp voor degenen die niemand in hun nabijheid hebben? Hoe zorgen we er dan nog voor dat rijke burgers offers willen brengen voor arme burgers – die ze niet in hun nabijheid tegenkomen?

Politieke opdracht

Wat betekenen deze bevindingen voor (linkse) politici? Ten eerste dat zij heel kritisch moeten kijken naar aanstaande evaluaties die zullen aantonen dat zelfredzaamheid is toegenomen en er dus (nog meer) op het sociale domein bezuinigd kan worden. Ten tweede is het van belang om de term zelfredzaamheid in beleid te beperken tot wat het woord letterlijk zegt: dat je jezelf kunt redden en dus geen hulp van anderen nodig hebt. Voor hulp van anderen hebben we andere woorden die duidelijker zijn, zoals mantelzorg of professionele hulp.

Ten derde is het van belang om naast zelfredzaamheid ook andere leidende idealen te formuleren in het sociaal domein, zoals ontplooiing, kwaliteit van leven, sociale mobiliteit, solidariteit, gelijkheid of vrijheid. Dat geeft meteen ook inhoud aan het ontbrekende democratische debat over decentralisaties: hoe dragen deze bij aan een beter leven? Om dat te bepalen, zijn verhalen nodig over ervaringen van cliënten en hulpverleners met het huidige beleid. Subsidies voor cliëntenorganisaties zijn, ten vierde, eveneens van groot belang om het democratisch debat te voeden.

Wat betreft de ontbrekende professionele ontwikkeling is het, ten vijfde, van belang om initiatieven te ondersteunen die de professionele ontwikkeling van wijkteams bevorderen. Niet slechts met cursussen netwerkversterking, zoals nu gegeven worden, maar vooral ook met ontwikkelingen die de kennis

en kunde van de beroepsgroep versterken, over bijvoorbeeld huiselijk geweld of dementie, en met professionele ontwikkeling via intervisie en supervisie. Ook is het van belang om niet langer mee te gaan in de gedachte dat vrijwilligers wel van alles over kunnen nemen. Behalve dat dit meestal praktisch niet haalbaar is, is het ook beledigend voor geschoolde beroepskrachten.

Met het oog op het solidariteitstekort is, ten zevende, een inclusief beleidsverhaal dat de beloften van solidariteit-op-afstand en solidariteit met vreemden bezingt, dringend gewenst. Een verzorgingsstaat of -stad heeft zo'n verhaal nodig, ongeacht of voorzieningen gedecentraliseerd zijn of niet. En burgers hebben zo'n verhaal nodig, als tegenwicht tegen de grote eigen verantwoordelijkheid die al in zoveel opzichten op individuele schouders rust. De laatste jaren maken velen zich zorgen over groeiende kloven tussen sociale klassen en bevolkingsgroepen (De Beer & Van Pinxteren 2016; Benschop 2016; Bovens 2015; Van Eijk, Reeskens & Keuzenkamp 2015; Vrooman, Gijsberts & Boelhouwer 2014).

Het is daarom zaak om collectieve, anonieme en activerende voorzieningen te versterken die deze kloven enigszins beperken en 'vreemden', ondanks verschil in sociale klasse en culturele en etnische achtergrond, als lotsverbonden erkennen. Zulke voorzieningen zijn er trouwens nog wel hier en daar – denk aan buurtbibliotheken, muziekscholen, buurthuizen, brede scholen en breed toegankelijke sportclubs. Politici kunnen er dus mee beginnen om hierop niet langer te bezuinigen, en gemeenten om zich er niet meer uit terug te trekken.

/

Deze bijdrage is gebaseerd op het TSV-jaarboek 'De verhuizing van de verzorgingsstaat' van Femmianne Bredewold e.a. dat op 13 september is verschenen bij Uitgeverij Van Genneep.

Literatuur

- Benschop, H. (red.) (2017) *Nieuwe tegenstellingen*. Amsterdam: Boom.
- Bos, D., Wekker, F., & Duyvendak, J. W. (2013) *Thuis best*. Over het Nederlandse ideaal van zorg met behoud van zelfstandigheid. In: Kampen, T., Verhoeven, I., & Verplanke, L. (red.) *De affectieve burger: Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- Bovens, M. A. P. (2015) Opleiding als nieuwe sociale scheidslijn. *Sociologos. Tijdschrift voor Sociologie* 36(3): 264-275.
- Bredewold, F., Kampen, T., Verplanke, L., Tonkens, E., & Duyvendak, J. W. (2016) *Een mooie gedachte: Wat professionals denken over zelfredzaamheid en wat ze vervolgens (niet) doen*. Amsterdam/Utrecht: Universiteit van Amsterdam/ Universiteit voor Humanistiek.
- Broek, M. P. B. (2016) *Supporting Ageing Parents Comparative analyses of upward intergenerational support*. Rotterdam: Proefschrift Erasmus Universiteit.
- Carlier, B., Lindeman, E., & van Loon, A. (2016) *Evaluatie trajecten Meedoen Werkt Amsterdam 2016*. Amsterdam: GGD Amsterdam en Onderzoek, Informatie en Statistiek.
- De Beer, P., & van Pinxteren, M. (red.) (2016) *Meritocratie: Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- De Boer, N., & van der Lans, J. (2011) *Laat meer over aan de zelfredzame burger*. *Sociale Vraagstukken*, 4 oktober 2011. <https://www.socialevraagstukken.nl/laat-meer-over-aan-de-zelfredzame-burger/>
- Freidson, E. (2001) *Professionalism, the third Logic: On the Practice of Knowledge*. University of Chicago press.
- Fung, A. (2004) *Empowered Participation: Reinventing Urban Democracy*. Princeton University Press.
- Grootegeod, E., Broer, C., & Duyvendak, J. W. (2013) Too ashamed to complain: cuts to publicly financed care and cliënt' waving of their right to appeal. *Social Policy and Society*: 1-12.
- Grootegeod, E., van Barneveld, E., & Duyvendak, J. W. (2014) What is customary about customary care? How Dutch welfare policy defines what citizens have to consider 'normal' at home. *Critical Sociology*: 1-22.
- Hilhorst, P. (2018) *Wie de overheid het hardst nodig heeft, heeft er vaak een hekel aan*. *De Correspondent* 27 februari 2018.
- Lipsky, M. (2010) [1980] *Street-level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Service*. 30th ann. ed. Russell Sage Foundation.
- Marshall, T. H. (1950) *Citizenship and social class*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Mepschen, P. (2016) *Everyday Autochthony: Difference, Discontent and the Politics of Home in Amsterdam*. (PhD-diss.).
- Pollitt, C. (2003) *The essential Public Manager*. Midenhead: Open University Press.
- Pommer, E., & Boelhouwer, J. (2016) *Overall rapportage sociaal domein 2015*. Den Haag: SCP.
- Tollenaar, A. (2016) *Humane betrekkingen in de lokale verzorgingsstaat*. In: Vonk, G., *Rechtstatelijke aspecten van de decentralisaties in het sociale domein*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen: 27-62.
- Tonkens, E. (2016) *Het democratisch tekort van de decentralisaties*. In: *De decentralisaties in het sociaal domein: Wie houdt er niet van kakelbont? Essays over relatie tussen burger en bestuur*. Den Haag: Transitiecommissie Sociaal Domein: 61-77.
- Tonkens, E., & de Wilde, M. (red.). (2013) *Als meedoen pijn doet: Affectief burgerschap in de wijk*. Amsterdam: Van Genneep.
- Trappenburg, M. (2009) *Actieve solidariteit*. (Oratie). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Eijk, G., Reeskens, T., & Keuzenkamp, S. (2015) *Ongelijkheid in Nederland*. *Sociologie* 11(3): 317-328.
- Vrooman, C., Gijsberts, M., & Boelhouwer, J. (2014) *Verskil in Nederland*. Sociaal en Cultureel Rapport 2014. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wilken, J. P. (2018) *Ertoe doen: Over verbinding, inclusie en het (eigen)aardige van sociaal werk*. Utrecht: Hogeschool Utrecht.

kleur

COLUMN door Thomas Mertens

Soms zeg ik wel eens dat ik een lezend bestaan leid. Aan weinig andere activiteiten besteed ik zo veel tijd als aan lezen. En wat dat lezen betreft ben ik een omnivoor: ik lees alles, waarbij vroeger de nadruk lag op academische, doorwrochte stukken (ik ben dol op 'Suhrkamp'-jes, de publicaties van een van de grootste Duitse uitgeverij in filosofie en sociologie) en tegenwoordig op vooral hedendaagse literatuur. Uiteraard lees ik ook de nodige tijdschriften. Een daarvan is hier wel het vermelden waard: Mr., Magazine voor juristen. Aangezien ik op een juridische faculteit werk, behoor ik tot degenen die dit glossy maandblad maandelijks gratis ontvangt. In Mr. staat de jurist centraal ('wie is de beste op zijn vakgebied?'; 'welk kantoor is het beste?'). Daarnaast besteedt het aandacht aan ontwikkelingen binnen het vakgebied zoals juridische overnames en de voors en tegens van referenda. Er komen typisch 'glossy' onderwerpen aan de orde, zoals een bespreking van de favoriete auto (type Bentley, Jaguar) van een van de 'maten' van bijv. een Zuidaskantoor – in de juristerij wordt door sommigen heel behoorlijk verdiend – en de rubriek 'netwerken'. Daarin staan de kiekjes afgedrukt die een Mr.-fotograaf maakte tijdens de vele borrels na afloop van een juridisch congresje of vergaderingetje. Altijd leuk om te kijken wie je kent, en wie zich met

wie op de foto heeft laten zetten.

Natuurlijk is Mr. geen diepgaand juridisch tijdschrift en die pretentie heeft het ook helemaal niet. Maar toch geeft Mr. ons wel degelijk een inkijkje in de juristenwereld. Op de omslagen van de laatste nummers kijken ons veelal witte mannen, bijna allemaal in pak, en witte vrouwen aan. Incidenteel duikt er in de rubriek 'netwerken' wel eens een kleurige jurist op, maar de grote meerderheid van degenen die in Mr. worden afgebeeld, is autochtoon, man en wit. Is dat erg? Tot voor kort dacht ik eigenlijk van niet; ik ken immers veel juristen als integere mensen met een brede belangstelling (mijn favoriete rubriek in Mr. is die waarin deze of gene jurist de romans bespreekt die op zijn nachtkastje liggen) die een goede rechtsbedeling beogen. Maar onlangs ben ik aan het twijfelen geslagen. Misschien is het toch niet zo onschuldig dat een etnisch tamelijk homogeen gilde van juristen – dat zichzelf bovendien grotendeels in stand houdt door coöptatie – verantwoordelijk is voor de Nederlandse rechtsbedeling. Nu doel ik er natuurlijk niet op dat alle rechters D66-ers zouden zijn. Ik weet dat dat niet zo is. Ik doel op een wat mij betreft tamelijk choquerend recent artikel in de Groene Amsterdammer over hedendaags racisme. Ik weet wel dat het bij sollicitaties of bij het zoeken naar een huurwoning uit-

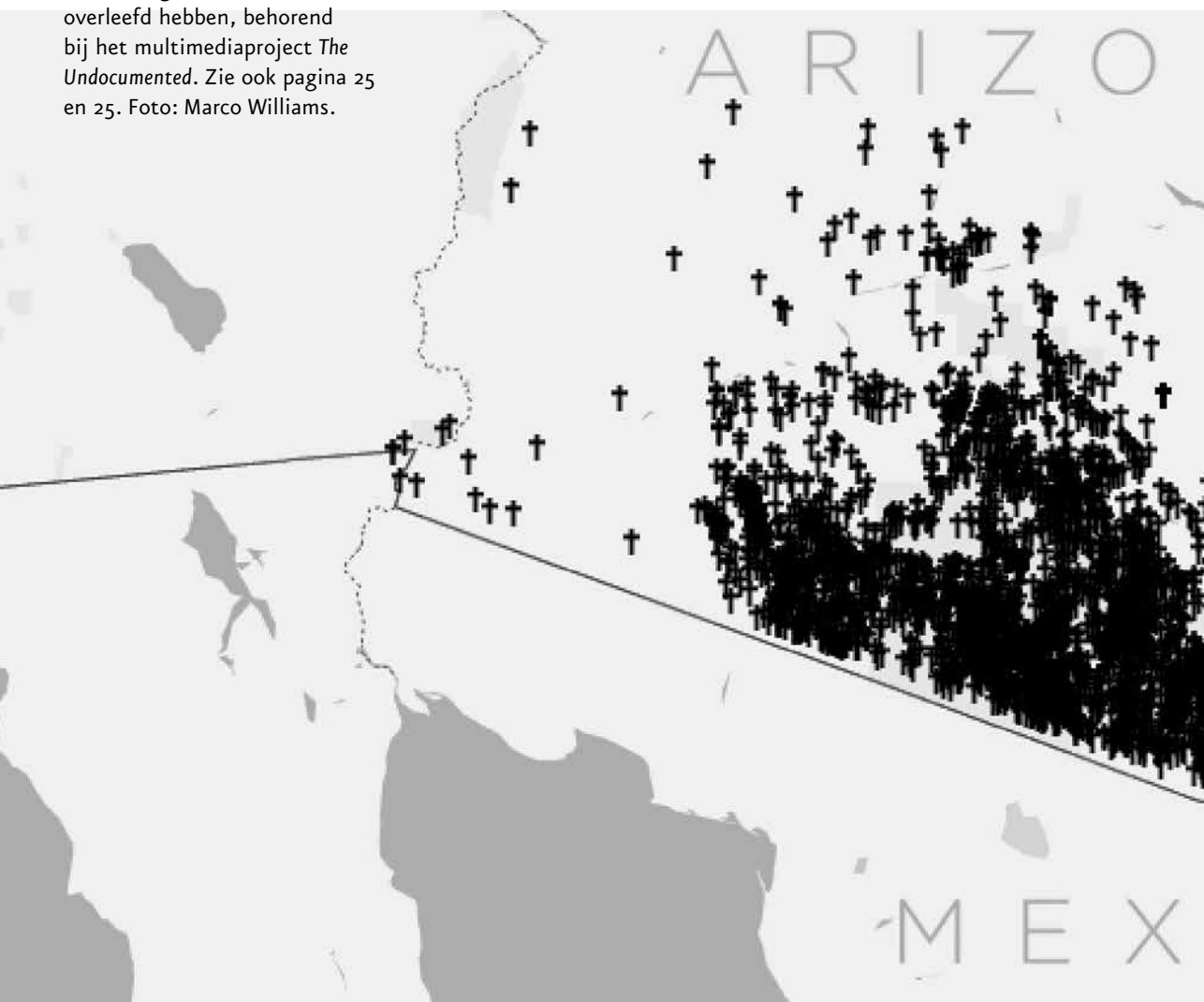
maakt welke achternaam je draagt. Maar ik wist niet dat de 'etnische' samenstelling van de schooltypes binnen het middelbaar onderwijs tussen 2003 en 2016 nauwelijks is veranderd. Havo en VWO worden nog steeds grotendeels bevolkt door kinderen zonder migratieachtergrond. Geen wonder dus dat de juristenstand zo weinig kleur kent. Bovendien blijken inderdaad migrantenkinderen die wel doorstromen naar de universiteit, moeilijk aan een mooie juridische baan te komen. Rechtenstudent Samir vertelt ons in datzelfde artikel dat hij met een uitstekend c.v. veel moeilijker aan zo'n baan komt dan de Willemijntjes met hun zesjes. Soort zoekt soort, zullen we maar zeggen? Nogmaals: is dat erg? Zolang er maar op onafhankelijke en onpartijdige manier recht wordt verkregen en gesproken, lijkt er niets aan de hand. Maar toch: een beroemde Engelse juridische uitspraak stelt dat het recht niet alleen 'gedaan moet worden', maar ook als zodanig moet 'worden gezien'. Belangrijk is dat iedereen zich in de juristenstand kan herkennen. Juist daarom is kleur, ook onder juristen, een belangrijke zaak.

/
Dit is de laatste column van Thomas Mertens. De redactie dankt hem heel hartelijk voor zijn inspirerende bijdragen aan de Helling de afgelopen jaren.

In het hart van

The undocumented

Interactieve kaart van vluchtelingen die hun tocht niet overleefd hebben, behorend bij het multimedialproject *The Undocumented*. Zie ook pagina 25 en 25. Foto: Marco Williams.

een vluchteling

Hoe is het om als vluchteling een levensgevaarlijke tocht naar een betere toekomst te ondernemen? In *Virtual Reality games* kunnen spelers zien, horen en voelen wat vluchtelingen ervaren. Zo veranderen vluchtelingen van getallen in de krant naar mensen met herkenbare levens, dromen en doelen. Een reis naar het hart van een vluchteling.

Door Joost Raessens

Zonsondergang. Op blote voeten loop je, helemaal alleen, door het woestijnzand in het Mexicaans-Amerikaanse grensgebied. Totdat een groepje vluchtelingen opdoemt uit het donker. Ze worden aangevoerd door twee ‘coyotes’ – jakhalzen – ofwel mensensmokkelaars. Ineens wordt iedereen verblind door het zoeklicht van een helicopter. Ontredde alom. Gewapende agenten met een gevaarlijk blaffende hond houden de groep aan. Eerst ben je stille getuige, even later zelf vluchteling. “Hé jij daar, wat ben je aan het doen? Handen omhoog, op je knieën!” Pas wanneer de agenten in de gaten hebben dat de groep niet bestaat uit gewapende smokkelaars, verandert hun toon. Vrouwen en kinderen worden geholpen, de smokkelaars gearresteerd.

Angst versus empathie

“Dit zijn geen mensen, dit zijn beesten.” Aldus President Trump over de duizenden gezinnen die chaos, corruptie, geweld en armoede ontvluchten en via de zuidgrens van de VS het land proberen binnen te komen. Dit terwijl de extreem-rechtse Lega trots meldt dat Italië weer eens een bomvol reddingsschip de toegang tot Europa heeft ontzegd. Maar tegelijkertijd groeit het verzet tegen deze politiek van de angst, tegen discriminatie, uitsluiting en alledaags racisme, tegen de recente boude uitspraken van minister van Buitenlandse Zaken Stef Blok. Verzet van de vluchtelingenorganisatie UNHCR die stelt dat zowel de VS als Italië fundamentele mensenrechten schenden. En van de burgemeesters van Zuid-Italië die juist pleiten voor opvang: “Wij zijn mensen met een groot hart”.

Een relatief nieuwe manier om meer begrip voor vluchtelingen te creëren en bij te dragen aan een betere wereld, zijn *virtual reality*-installaties en zogeheten *games for change*: op ware gebeurtenissen gebaseerde spellen waarbij de speler in de schoenen van een vluchteling staat en diens ervaringen beleeft. De levens van vluchtelingen (68,5 miljoen in 2017, waarvan de helft kinderen) blijven hierdoor niet slechts een kwestie van statistiek, maar worden in al hun concreetheid zichtbaar en ‘ervaarbaar’ gemaakt. Ondersteund door de in 2004 opgerichte organisatie

Games for Change, streven deze installaties en games niet alleen naar educatie en empathie maar ook naar *engagement*: spelers worden geïnspireerd om zich ook buiten de *game* betrokken te tonen bij de vluchtelingenproblematiek, in hun eigen leven en gemeenschap, politiek of anderszins.

Virtual reality

Onderzoek binnen ons project *Persuasive Gaming* laat zien dat VR en games de wijze waarop spelers denken en voelen over maatschappelijke thema's kunnen beïnvloeden. Door spelers bijvoorbeeld in de schoenen te laten staan van vluchtelingen, kunnen de spellen empathie oproepen en verwante attitudes en gedrag veranderen of versterken.

VR-installaties kenmerken zich door aanwezigheid, participatie, multi-zintuiglijkheid en reflectie. Bij VR ben je zelf aanwezig als getuige (*The Displaced*, 2015), vluchteling (*A Breathtaking Journey*, 2016) of – zoals aan het begin van dit artikel beschreven – afwisselend als beide (*Carne y Arena*, 2017). Ook participeer je door zelf te beslissen waar en wanneer je ergens naar kijkt. *The Displaced* is een korte virtual reality-film waarin de *New York Times* de levens schetst van Oleg, Hana en Chuol, drie kinderen op de vlucht voor oorlog en vervolging. Door hun dagelijkse leven te kunnen zien op een manier waardoor het lijkt alsof je er zelf bij bent, ontstaat onbewust een verbondenheid met deze levens ver weg van ons.

Het gebruik van niet alleen beeld en geluid, maar ook van andere zintuigen zoals reukzin, beweging, vibraties en tastzin, maakt deze VR-ervaringen multisensorieel en lichamelijk. Een Nederlands voorbeeld is *A Breathtaking Journey*. Hierin ervaart de speler hoe het is om je als vluchteling te verstoppen achterin een vrachtwagen, in de hoop op en op weg naar een betere toekomst. En tijdens momenten van reflectie ingebouwd in *Carne y Arena*, zowel voor, na als tijdens de eigenlijke VR-ervaring, worden deelnemers geïnformeerd over de context en achtergrond van het leven van vluchtelingen. Zo wordt niet alleen op affectieve maar ook op cognitieve wijze empathie opgeroepen.

Games for change

De persuasieve kracht van games is gelegen in haar

verhalen, sociale gebruik, regels en spelkarakter. Spelers passen hun attitudes aan door zich te identificeren met game-personages die zich gedurende het spel op een specifieke wijze ontwikkelen. In *Bury me, my Love* (2017) volg je als speler het reisverhaal van de Syrische vluchteling Nour naar Europa. Zo krijg je inzicht in en sympathie voor wat haar beweegt om deze zware reis te maken. Het sociale gebruik van gaming zorgt ervoor dat spelers in gesprek moeten gaan over de betekenis van het spel en ook buiten het spel samen actief worden. *The Migrant Trail* (2003) is niet alleen de naam van een in het onderwijs gebruikt spel over vluchtelingen die de Mexicaans-Amerikaanse grens proberen over te steken, maar ook van een organisatie die deze route loopt om aandacht te vragen voor deze schrijnende situatie.

Uniek voor games is dat hun morele en politieke waarden verankerd zijn in de regels van het spel. Deze zorgen ervoor dat een game spelers op een heel specifieke wijze kan laten denken en voelen. In *Papers, Please* (2013) moet de speler in de rol van immigratieambtenaar afwegen wanneer iemand wel of niet wordt toegelaten, balancerend tussen de eisen van het systeem en eigen overwegingen. De gameregels zetten de speler aan iemand zonder de juiste papieren toch toe te laten – en daarmee het risico te lopen zelf gestraft te worden – omdat familiehereniging van groter belang is. En doordat games vanwege hun spel- of alsof-karakter geen directe consequenties hebben voor het echte leven, kunnen deelnemers tijdens het World Economic Forum in het rollenspel *A Day in the Life of a Refugee* (2018) verschillende scenario's uitproberen en zo op 'veilige' manier inzicht verkrijgen over het leven van vluchtelingen.

In *Carne y Arena* loop je als speler voor een moment aan de zijde van vluchtelingen. Letterlijk ga je hun hart binnen. Wanneer je de plaats inneemt van de vluchtelingen, ook die van de agenten, zelfs die van de hond, zie je een groot kloppend hart. Ongeacht welke overtuiging je aanhangt en welke oplossing je uiteindelijk wenselijk acht. Angst maakt hier plaats voor de noodzakelijke empathie om vluchtelingen wereldwijd op te vangen.

Carne y Arena

In de Oscar-winnende Virtual Reality-installatie Carne y Arena (2017) van de Mexicaanse regisseur Alejandro González Iñárritu lopen spelers zij aan zij met vluchtelingen.

Foto op deze pagina: een deelnemer loopt met een VR-bril op door het woestijnzand (foto: Emmanuel Lubezki).

Vorige pagina: tijdens het spel betreedt de speler het hart van een vluchteling (foto: Legendary).

Carne y Arena is van oktober 2018 t/m begin februari 2019 te zien in de Fenixloods te Rotterdam.

The migrant trail

Het multimedia-project *The Undocumented* (2003) bestaat uit een documentaire en een website over vluchtelingen die de reis door het Mexicaanse-Amerikaanse woestijngebied niet overleefd hebben, en de game *The Migrant Trail*. Deze game laat spelers ervaren hoe moeilijk het is voor vluchtelingen om de grens over te steken; meestal sterven zij onderweg of worden ze opgepakt door de grenspolitie.

Als speler van *The Migrant Trail* sta je in de schoenen van Diego of je speelt border patrol agent. Foto's: Gigantic Mechanic en Marco Williams. Meer informatie: themigranttrail.com, theundocumented.com

Supply Store

HYDRATION
ENERGY
PHYSICAL
WILL

Diego

CLOTHING

Drag clothing onto person to wear on journey

\$8	\$12	\$15	\$8
Baseball Hat	Shoes	Jacket	Long-sleeved P-shirt

SUPPLIES

Drag items into backpack for journey

\$3	\$1	\$2	\$1
Jerky	Tuna Tin	Canned Beans	Apples
\$2	\$4	\$3	\$5
Water	Suero	Vienna Sausages	Antibiotic Ointment

BACKPACK

Water 5 of 5	Apples 2 of 5	Canned Beans 1 of 5	Vienna Sausages 2 of 5
Suero 1 of 5	Antibiotic Ointment 1 of 5		

WEIGHT: 27.5 LBS

CASH \$100
 CASH REGISTER \$57

Buy

PROLOGUE

Continue

Diego

MY FAMILY MOVED TO THE NORTH SIDE OF CHICAGO WHEN I WAS SIX. YEAR OR TWO BACK. I GOT KICKED OUT OF HIGH SCHOOL FOR FIGHTING GANGS. YOU KNOW HOW IT IS. WHEN I TURNED 18, THEY DEPORTED ME. GUESS I'M NOT THEIR PROBLEM ANYMORE.

BUT MEXICO'S NOT FOR ME. I'M GOING BACK TO CHICAGO. MY UNCLES ARE THERE. THEY SENT ME ENOUGH MONEY FOR THE TRIP.

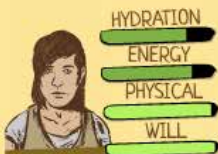

The Crossing Party

The Crossing Party

Journey Started

Diego

A Day in a Life

Soldaten ondervragen deelnemers aan het spel *A Day in the Life of a Refugee* (2018). In dit *real life* rollenspel konden deelnemers aan het World Economic Forum in 2018 ervaren hoe het is om in de schoenen te staan van vluchtelingen.

Hiernaast: deelnemers aan *A Day in the Life of a Refugee* krijgen taalles.

Foto's: Crossroads Foundation.

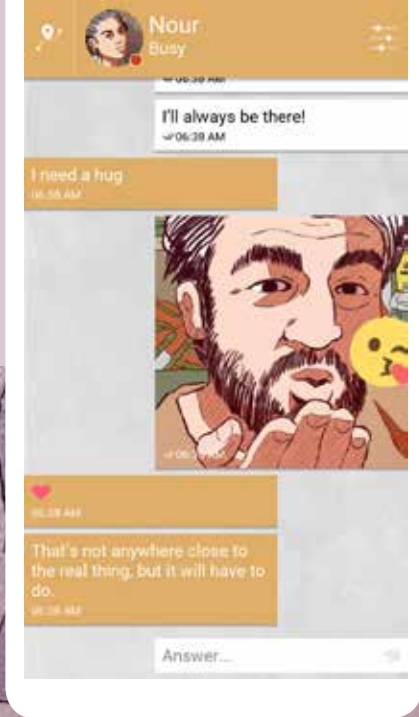
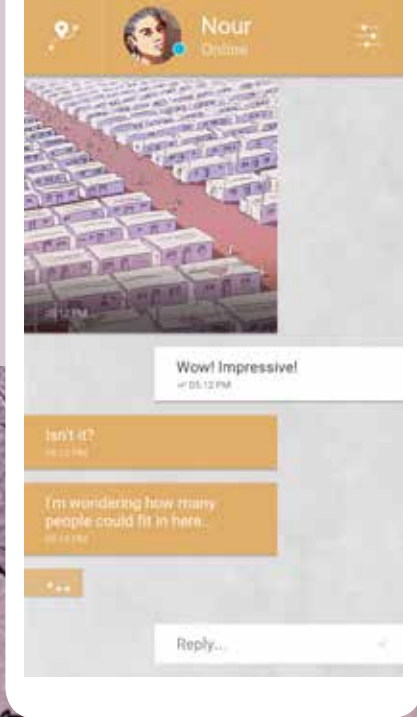

Bury me, my Love

In *Bury me, my Love* (2017) wissel je als speler WhatsApp berichten uit met Nour, een Syrische vluchteling op weg naar Europa.
© The Pixel Hunt, ARTE.
www.burymemylove.arte.tv

Krinnloop

Wat doen we met de veestapel?

Landbouw

Het ‘wat’, daar zijn Rik Grashoff en Martin Scholten het roerend over eens: het tegengaan van klimaatverandering vraagt om een natuurinclusieve kringlooplandbouw. Over het ‘hoe’ verschillen ze van mening. Volgens voormalig Tweede Kamerlid Grashoff vereist deze omslag een forse inkrimping van de veestapel. Scholten, hoofd van de *Animal Sciences Group* van Wageningen Universiteit, vindt dat een verkeerde insteek. Een soms felle discussie tussen twee voorstanders van een groener landbouwbeleid. “Als we niet stevig ingrijpen, gaan we de bietenbrug op.”

Door Suzanne van den Eynden en Richard Wouters

Hoe produceren we ons voedsel in 2050? Over deze vraag buigt Bureau de Helling zich in het kader van een onderzoeksproject naar de circulaire economie. In het voedselscenario van Bureau de Helling – zie www.bureaudehelling.nl/voedsel2050 – staat natuurinclusieve kringlooplandbouw centraal. Deze vorm van landbouw sluit de kringloop van voedingsstoffen voor planten zoals stikstof en fosfor, houdt de bodem gezond, ziet af van kunstmest en pesticiden, tast de natuur niet aan en maakt het boerenland tot een gastvrije plek voor vogels en insecten. Een lastig punt

in elk toekomstscenario vormen de broeikasgassen uit vee en mest. Een klimaatneutrale landbouw, vergt dat geen forse inkrimping van de veestapel tussen nu en 2050? Als Tweede Kamerlid bepleitte Grashoff deze volgens hem onvermijdelijk maatregel. Scholten benadrukt, onder meer in een briefing voor de Tweede Kamer, de belangrijke bijdrage van vee aan kringlooplandbouw. Een kleinere veestapel is volgens Scholten een aannemelijk gevolg van de omslag naar een nieuwe landbouw, maar moet niet als dogma worden opgelegd.

Eerst een makkelijke vraag: komt ons eten in 2050 uit de voedselprinter, of bereiden we het nog gewoon in de keuken?

RG: “Ik ben te veel een Bourgondiër om me echt iets bij eten uit een voedselprinter te kunnen voorstellen. Dan gaan we als mens ook veel te veel afstand nemen van onszelf.”

MS: “Een voedselprinter zal best goed eten kunnen produceren, maar ik zie dat zeker niet als een realiteit in 2050. We praten dan over de mensen die nu kind zijn, die hier in Wageningen studeren. Die gaan echt geen voedsel uit de printer halen, daarvoor hechten ze veel aan authenticiteit van voedsel. Bij voedsel hoort een verhaal, het moet herkenbaar en herleidbaar zijn. Ik denk eerder dat we juist afstand nemen van ‘prefab’ voedsel en veel dichterbij de oorsprong willen komen.”

RG: “Dat denk ik ook. De nieuwe generatie is er een van kritische consumenten die willen weten waar hun voedsel vandaan komt.”

Een moeilijker kwestie. De ambitie van een natuurinclusieve kringlooplandbouw vraagt volgens ons scenario om een kleinere veestapel. Hoeveel vee kunnen we nog houden in 2050?

MS: “Die vraag bevat een verkeerd uitgangspunt. De

hoeveelheid vee is namelijk afhankelijk van de mate waarin wij in staat zijn de veehouderij om te vormen naar kringlooplandbouw. Nu zijn we daar nog ver vandaan. We produceren gewassen om de huidige omvang van de veestapel in stand te kunnen houden. De essentie van kringlooplandbouw is dat we ons juist aanpassen aan wat de natuur in staat is te produceren. Dat betekent een radicale omslag, waarin vee een belangrijke rol speelt. Veeteelt is ooit ontstaan vanuit de kringloopgedachte: voedselresten die niet geschikt waren voor menselijke consumptie, dienden als voedsel voor dieren zoals kippen. Met de mest werd de bodem vruchtbaar gehouden.”

RG: “Ik ben het met je eens dat landbouwhuisdieren een essentiële rol vervullen. Maar onze manier van landbouw bedrijven is nu mijlenver verwijderd van die kringloop. Het landbouwbeleid is gestoeld op de Mansholtdoctrine (de moderniseringspolitiek van de Nederlandse oud-minister en oud-eurocommissaris Sicco Mansholt, red.), waarin alles draait om productiemaximalisatie. Alles wat daar niet rechtstreeks aan bijdraagt, is jarenlang genegeerd. Resultaat is onder meer een veehouderij die compleet uit zijn krachten is gegroeid. We produceren veel meer mest dan we kwijt kunnen op onze landbouwbodems.

Om de kringloop te sluiten, zal de veehouderij dan ook drastisch in omvang terug moeten. Dat vraagt om stevig ingrijpen.

Zowel de landbouwsector als de overheid doen het vóórkomen alsof mensen die kritiek hebben op de omvang van de veestapel, de inkrimping van die veestapel als een doel op zich zien. Ik wil het omdraaien: het lijkt wel een doel op zich om de huidige veestapel te behouden. Als we de kringloop willen sluiten, moet ook Wageningen man en paard gaan benoemen.”

MS: “Maar met de reductie van het aantal dieren veranderen we de landbouw niet! Dat vind ik er zo gevaarlijk aan. De resterende veehouderij zorgt dan waarschijnlijk voor nog meer druk op het milieu. De veestapel moet een zodanige omvang hebben dat deze past binnen een voedselsysteem waarin we niets verspillen. Daar volgt dan het antwoord uit hoeveel dieren we nodig hebben. Dat is echt een omslag. Die focus op reductie van het aantal dieren op voorhand getuigt van lineair denken: als je maar aan die ene knop draait, komt alles goed. Daar verzet ik me echt tegen. Die vraag naar dat aantal moet je dus niet aan mij stellen. Hoe beter we in staat zijn de kringloop te sluiten, hoe meer we afhankelijk zijn van vee. De omslag moet kwalitatief zijn, niet kwantitatief.”

Martin Scholten:

“Binnen een kringlooplandbouw zullen we geen gewassen meer produceren die louter bestemd zijn als diervoer.”

Rik Grashoff:

“Om de kringloop te sluiten, moet de veestapel drastisch in omvang terug. Dat vraagt om stevig ingrijpen.”

Hoe maken we die omslag dan zonder de veestapel aan te pakken?

MS: “Door op een radicaal andere manier voedsel te produceren. De kwaliteit van de bodem bepaalt de omvang en de aard van de akkerbouw, en de capaciteit van de akkerbouw bepaalt weer de omvang en de aard van de veehouderij. Dat betekent dat we geen gewassen meer zullen produceren die louter bestemd zijn als diervoer. Alleen van de resten die overblijven bij de productie van voedsel voor mensen maken we dan diervoer. Er moeten bijvoorbeeld dubbeldoelgewassen komen, die deels geschikt zijn als voedsel voor mensen, en deels voor dieren. Het is toch heel gek dat we nu afzonderlijk suikerbieten voor mensen en voederbieten voor dieren produceren.

Gevolg is dat we niet méér dieren kunnen houden dan de hoeveelheid gewasresten die in het kringloopsysteem zit. Dan denk ik inderdaad niet dat we de huidige hoeveelheid koeien, varkens en kippen kunnen behouden. Maar dat is wat anders dan wat ik Rik ook in de Tweede Kamer heb horen zeggen: dat de veestapel zoveel procent kleiner moet worden.”

RG: “Ik heb nooit gezegd dat een kleinere veestapel alles oplost. Sterker nog, zelfs een halvering van het aantal melkkoeien wil nog niet zeggen dat we het juiste resultaat

behalen. Ik zie juist het omgekeerde, zowel in de landbouwsector als bij partijen als CDA, VVD, ChristenUnie en SGP: de omvang van de veestapel is een soort H-woord (hypotheekrenteaftrek, red.). Het mag niet genoemd worden want er zouden wel eens kabinetten op kunnen vallen! Daardoor is het een soort roze olifant geworden, een politieke *no-go area*. Ook in het Klimaatakkoord wordt niet getoond aan die veestapel. Terwijl iedereen weet dat we er niet aan ontkomen: die veestapel moet kleiner om de kringlopen te kunnen sluiten op een aanvaardbaar niveau. In theorie zou je er namelijk voor kunnen kiezen om restproducten zoals sojaschroot als veevoer te importeren uit Zuid-Amerika, de mest per kerend schip af te voeren en dan in Brazilië die mest te gebruiken. Maar op dit mondiale niveau lukt het nooit om die kringloop te sluiten, gezien de stookolie die nodig is om de sojaschroot te vervoeren. Er zijn stukjes kringloop die we alleen kunnen sluiten door hard in te grijpen. Als we dit maar blijven negeren, ontstaat er straks ongelooflijk veel schade en leed onder boeren. We kunnen beter nu al beginnen de veestapel met één of anderhalve procent per jaar te verkleinen, ook in het belang van de boeren zelf. Het is de taak van wetenschappers om de juiste getallen te berekenen, die vervolgens

politiek vertaald moeten worden.”

Zullen die veehouders dat zelf ook zien, dat inkrimping in hun eigen belang is?

RG: “Voor alle duidelijkheid, ik verwijt die boeren zelf niets. Zij maken vanuit hun eigen perspectief keuzes, en natuurlijk zullen zij zelf nooit heel enthousiast worden van inkrimping. Maar voor boeren zal een kleinere veestapel de enige optie zijn binnen een natuurinclusieve kringlooplandbouw.

Overheid en landbouwsector zijn met elkaar verantwoordelijk voor de huidige stand van de veeteelt. We moeten er dan ook samen voor zorgen dat die verandering netjes, zorgvuldig en sociaal wordt gerealiseerd.”

MS: “Inkrimping van de veestapel is een voorstelbaar gevolg van de overgang naar kringlooplandbouw.”

RG: “Nee, het is een noodzakelijke uitkomst.”

MS: “Jij nodigt ons uit om te rekenen. Dat doen we in Wageningen ook zeker, maar we maken geen lineaire berekening. Het optimale aantal landbouwdieren hangt ervan af hoe goed we in staat zijn om de kringlooplandbouw in te vullen en gebruik te maken van de productiecapaciteit die de natuur biedt. Dat geldt niet alleen voor de capaciteit van de veehouderij, maar ook van de akkerbouw. Mijn vertrekpunt is

dat we geen landbouw meer willen die verspillend is. We stappen af van de Mansholtdoctrine en gaan naar een nieuw verdienmodel. Minder verspillen betekent immers efficiënter produceren en met een betere kwaliteit. Als universiteit hebben we zo'n zestig jaar lang onderzocht hoe de Mansholtdoctrine het beste ingevuld kon worden. Daar schaam ik me absoluut niet voor, want dat was de opgave en daarin zijn we succesvol geweest. Nu staan we voor de opgave om boeren met kennis te ondersteunen om de volgende slag naar kringlooplandbouw goed in te richten, samen met een overheid die ondernemers de kans geeft."

RG: "Het klopt dat er langzaam maar zeker iets aan het veranderen is. Maar we staan voor de ongehooflijke opgave van nul uitstoot

van broeikasgassen tegen 2050. Als we niet met een groot gevoel van urgentie stappen zetten, gaan we de bietenbrug op en gaan we die doelstelling nooit halen. Ik maak me zorgen over de landbouwparagraaf in het Klimaatakkoord, die inzet op een *lousy* 3,5 megaton CO₂-equivalent minder broeikasgassen. Daarmee wordt de uitstoot van de landbouwsector in 2030 slechts 14 procent kleiner! Fundamentele keuzes worden omzeild, waardoor boeren met verkeerde verwachtingen aan het werk gaan. De geitensector is momenteel *booming*. Minister Schouten heeft nu een warme sanering aangekondigd van de varkenshouderij in Oost-Brabant. Met de beschikbare 200 miljoen euro verwacht ik een vermindering van maximaal 400.000 varkens op de 12 miljoen die we er hebben. En als

we alleen die varkens eruit halen en niets structureels veranderen, zitten er straks geiten in die stallen."

MS: "Als we overstappen op kringlooplandbouw kunnen we wel zes megaton reductie realiseren. Daar heb je wel dieren voor nodig."

RG: "Op dit punt zijn we het eens. De beste landbouw is zeker geen veganistische landbouw, want dan misken je de rol van varkens en kippen bij het omzetten van gewasresten in voedsel en mest. Maar momenteel bestaat de helft van het diervoer uit primaire productie. Vijftig procent! Als je heel scherp kijkt naar de rol van dieren binnen de kringloop, kom je onvermijdelijk op een lager aantal uit. Neem bijvoorbeeld onze melkveehouderij. Nederland heeft 450 duizend hectaren veenweiden, die niet geschikt zijn voor akkerbouw. Daar kunnen we of moeras van maken, of koeien op zetten. Als je gaat kijken naar de optimale dichtheid, kom je uit op ongeveer 900.000 koeien in plaats van de huidige 1,6 miljoen. En dan nog moet je de methaanuitstoot compenseren."

MS: "Koeien scheiden methaan uit, maar zorgen er ook voor dat de bodem opgeladen wordt met koolstof en dat gras blijft groeien. Uiteindelijk kunnen we best komen tot een gesloten kringloop. De koeien mogen niet de prijs betalen voor de fout die in het verleden gemaakt

Martin Scholten:

"Die focus op reductie van het aantal dieren op voorhand getuigt van lineair denken: als je maar aan die ene knop draait, komt alles goed. Daar verzet ik me echt tegen."

Rik Grashoff: “De omvang van de veestapel is een roze olifant geworden, een politieke no go area.”

is door massaal fossiele brandstof te gaan verstoken. Ook met koeien kunnen we de biosfeer weer een eind op orde brengen.”

Rik zegt dat de landbouw klimaatneutraal moet worden en de methaanemissies gecompenseerd. Maar met het opslaan van extra koolstof in landbouwbodems kom je niet verder dan één megaton CO₂-equivalent per jaar. Hoe behalen we dan dat klimaatdoel?

MS: “Je voedselsysteem moet in zijn totaliteit klimaatneutraal zijn. Dat is de enige oplossing. Hoe we dit gaan doen? De belangrijkste winst bereiken we door het uitsparen van emissies die met kunst-mestproductie gepaard gaan.”

RG: “Dat klopt. En als we stoppen met het opslaan van mest en deze direct gebruiken, stoot de mest ook nauwelijks methaan en lachgas meer uit. We houden alleen de emissies over die rechtstreeks uit de pens van de koeien komen.”

MS: “De koolstof die door planten uit de bodem wordt getrokken, moet via de mest van de dieren zo snel mogelijk weer terug naar de bodem. Korte schakels zijn essentieel.”

RG: “Dat methaan krijg je wel uit de mest. Maar de methaanuitstoot die overblijft, moet wel gecompenseerd worden en dat lukt niet bij de huidige omvang van de veestapel.”

Moet de landbouw inschikken voor meer natuur?

MS: “Ik spreek graag over een natuurinclusief boerenlandschap. Voedsel produceren en natuur zijn voor mij nauw verweven. Je kunt alleen efficiënt voedsel produceren wanneer je optimaal gebruik maakt van de natuurlijke processen en geen water en goede grond verliest. Natuurinclusief betekent ook dat landbouw en natuur met elkaar verweven zijn, in plaats van dat in bepaalde gebieden geconcentreerd wordt op landbouw om ruimte te sparen voor de natuur. Landbouw en natuur hebben elkaar nodig.”

RG: “Maar in een land met 13 procent natuur en 55 procent agrarisch gebied ontcom je er niet aan om een deel van het landbouwareaal om te zetten in natuur. Dat past bij de vraag die we ons steeds moeten stellen: waar is het land geschikt voor? In plaats van mais te telen op

de droge zandgronden in Brabant, als voer voor ons overschot aan vee, kunnen we op die zandgronden beter bos gaan planten.”

MS: “Maar daar kun je toch ook graan verbouwen voor mensen? Mijn ideaal is nogmaals dat natuur en voedselproductie verweven zijn, niet afgebakend van elkaar.”

RG: “Maar ben je het niet met me eens dat er iets moet verschuiven? Ons landschap is nu een soort stippeltjesdeken: kleine eilandjes natuur te midden van landbouwgebied.”

MS: “Nee, ik vind dat Nederland trots mag zijn op zijn afwisselende boerenlandschap. Mansholt bepleit te zoveel mogelijk eenzijdigheid, maar kringlooplandbouw is gebaat bij veelzijdigheid – de natuur is dat zelf niet voor niets. De ecologie kent vier principes: efficiëntie, symbiose, adaptatie en diversiteit. Biodiversiteit is niet alleen prettig omdat we ervan genieten, maar ook omdat

Martin Scholten: “We hebben al maatregelen zat over de landbouw uitgestrooid. We moeten boeren perspectief bieden en met alle partijen tot een akkoord komen.”

het de kracht is van een robuust ecosysteem, met daar binnen landbouw. Hoe veelzijdiger het landschap, hoe minder kwetsbaar het is bij droogte of overvloedige regen. Die veelzijdigheid past trouwens ook bij de moderne consument, die een verhaal wil bij zijn eten en niet elke dag hetzelfde goedje uit de voedselprinter op zijn bord wil.”

Hoe gaan we voor die ecologische omslag zorgen zonder inkrimping van de veestapel?

MS: “We moeten de goede voorbeelden die er al zijn, koesteren zonder dogmatisch te worden. Iedereen die zijn nek uitsteekt om nieuwe keuzes te maken, moet daarin ondersteund worden. Als er één land is dat dit kan, is het Nederland wel. Wij hebben destijds verreweg het beste de Mansholtdoctrine uitgevoerd. Als wij die *drive* tot efficiëntie kunnen vasthouden, maar dan gekoppeld aan die andere drie ecologische principes, gaat het ons lukken om ons voedsel te produceren op een manier die toekomstbestendig is. De goede voorbeelden moeten we op het schild hijsen.”

RG: “Maar zo gaat het echt niet snel genoeg, Martin.”

MS: “We hebben al maatregelen zat over de landbouw uitgestrooid om de wonden van de Mansholtdoctrine te dichten. We moeten boeren perspectief bieden en met

alle partijen tot een akkoord komen waarin we vaststellen wat het nieuwe adagium is. Zoals de afspraak om alleen nog maar voedselresten als veevoer te gebruiken.”

RG: “Ik hou erg van het polderlandschap, maar niet van het poldermodel als bestuursstijl. De overheid is er om ervoor te zorgen dat de dingen gebeuren die moeten gebeuren. Dat is soms hard en pijnlijk. Als we deze transitie van de grond willen krijgen, moeten een paar dingen gebeuren. Zoals, inderdaad, harde eisen stellen aan de productie van veevoer. Aan melkveehouderijen moeten we de eis stellen van honderd procent grondgebondenheid, dus dat een boerenbedrijf niet méér koeien heeft dan grond om het vee op te weiden en de mest op te verspreiden. Anderhalf tot twee koeien per hectare moet de norm worden voor rundvee.”

MS: “Deze benadering spreekt mij totaal niet aan. Je noemt getallen die op de huidige praktijk gebaseerd zijn. Dat biedt geen perspectief. Ik wil uitgaan van een toekomstige situatie, die op een andere leest is geschoeid.”

RG: “Ik zie het verschil echt niet, Martin.”

MS: “De stelligheid waarmee je getallen roept... Je zegt anderhalf of twee koeien per hectare, maar het zou net zo goed een halve of vier

koeien kunnen zijn.”

RG: “Deze getallen zijn *common sense* in de vakwereld.”

MS: “Precies, op dit moment! Maar wat als bij het invoeren van de kringloop nu blijkt dat je twee keer zoveel dieren nodig hebt?”

RG: “Dat gaat niet gebeuren.”

MS: “Ik vind het gevaarlijk om op basis van gegevens uit de Mansholtdoctrine normen te stellen voor een voedselsysteem van ná ‘Mansholt’. Mijn bezwaren gaan niet over maatregelen, maar over het gemak waarmee gegevens uit systeem A geëxtrapoleerd worden naar systeem B.”

Rik Grashoff: *“De overheid is er om ervoor te zorgen dat de dingen gebeuren die moeten gebeuren. Dat is soms hard en pijnlijk.”*

De mens is een gewoontedier. Zal hij zonder normstelling die radicale verandering wel willen maken?

MS: “De mens is niet alleen een gewoontedier, maar jaagt ook perspectieven na. Kringlooplandbouw betekent kwaliteitsverbetering, waarbij de boer per hectare meer voedsel gaat produceren. Inkrimping van de veestapel biedt als enige perspectief dat de boer minder gaat verdienen. Ik ken geen boer die daar warm voor loopt.”

RG: “Ze gaan niet minder verdienen, maar er komen wel iets minder boeren met iets minder melkkoeien.”

MS: “Uit onderzoek blijkt dat

tachtig procent van de boeren vóór de omslag naar kringlooplandbouw is.”

RG: “Maar ze gaan niet uit zichzelf om. Bovendien stel je zelf ook een harde maatregel voor, namelijk dat er geen voedsel meer exclusief als veevoer geproduceerd mag worden. Dat zal pijnlijk gevoeld worden.”

MS: “Klopt. Dat was overigens ook zo bij de maatregelen die antibiotica- en pesticidengebruik beperkten. Maar toen konden we zeggen: minder antibioticagebruik betekent meer winst.”

Op dit moment schrijven politieke partijen hun programma's voor de Provinciale Statenverkiezingen. Provincies hebben veel te zeggen over landbouw en natuur. Wat mag er niet ontbreken in de programma's?

MS: “Het koppelen van landbouw en natuur moet vastgelegd worden in de bestemmingsplannen, waardoor het landschap veelzijdiger wordt en de kringloop beter te sluiten is. Provincies zijn daar aan zet.”

RG: “Provincies nemen landschapsbeheer heel serieus, maar vormen een vrij zwakke bestuurslaag. Bij het beschermen van bestaand landschap kunnen zij een hoofdrol spelen. Zij kunnen het agrarisch natuurbeheer effectiever maken, zodat bijvoorbeeld weidevo-

gelbescherming ook echt resulteert in meer weidevogels. Daar moet de provincie echt bovenop zitten, en GroenLinks kan daar het verschil in maken. Maar voor wezenlijke veranderingen in de landbouw zelf is toch echt het Rijk aan zet.

Provincies moeten ook veel strenger sturen op waterbeheer. In Friesland is de ontwatering heel groot en treedt enorme veenoxidatie op, met een forse CO₂-uitstoot als gevolg. Er is een onwaarschijnlijke weerstand, zowel vanuit de landbouwsector als de politiek, om het grondwaterpeil omhoog te brengen. De provincie heeft daar als toezichthouder van de waterschappen een belangrijke rol in te spelen.”

Migratie

Geen deals zonder mensenrechten

De Europese regeringsleiders noemen de migratiedeals nodig om illegale migratie en mensensmokkel te bestrijden. Met deze afspraken schuift de EU haar verantwoordelijkheid voor vluchtelingen echter af op andere landen ten koste van de mensenrechten. Een rechtvaardiger, menselijker vluchtelingenbeleid is nodig én mogelijk: met een eerlijk verhaal en moedige politici.

Door Tineke Strik

“Ik wil met GroenLinks ook een beetje naar de toekomst kijken. (...) Nu kijk ik hier om me heen en zie ik GroenLinks eigenlijk nog maar in haar eentje staan spartelen, zeggend: dit mag niet, dit kan niet. (...) Niet alleen isoleert GroenLinks zich hier in Nederland met dat standpunt, maar ook in Europa. En dan heb je helemaal niks. Dan sta je erbij, mijnheer Van Ojik, en heb je als GroenLinks je zogenaamde principiële superioriteit maar koop je er niks voor.”

“De heer Pechtold zegt dat GroenLinks geen alternatief heeft. Ik heb het nu geloof ik drie keer genoemd: grondoorzaken, grensbewaking en opvang in de regio. (...) We zijn het alleen over één ding niet eens. (...) Wat is het verschil voor de vluchteling? Bij GroenLinks kan die persoon in Europa asiel aanvragen. Bij de heer Pechtold wordt hij teruggestuurd naar Tunesië. Hij mag dan daar asiel aanvragen. Dat is het verschil.” Tijdens dit verhitte debat van 21 juni jl. blikte de Tweede Kamer vooruit naar de Eurotop, waar migratie centraal stond als gevolg van de Italiaanse weigering om geredde migranten uit de Middellandse Zee toe te laten. Deze Italiaanse koppigheid kwam voort uit de verkiezingsoverwinning door populistisch rechts, maar was geworteld in een jarenlang conflict tussen Zuid- en Noord-Europa over de verdeling van asielzoekers. GroenLinks werd een geïsoleerde positie toegedicht met het standpunt dat vluchtelingen in Europa asiel moeten kunnen vragen. Echter, een kleine week na het debat van 21 juni nam de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa, de organisatie die zich richt op het bevorderen van mensenrechten en democratie, met grote meerderheid mijn resolutie aan over de mensenrechtenimpact van migratiedeals met derde landen. Onder het motto *'out of sight, not out of right'*, spraken parlementariërs van 47 landen zich uit voor een rechtvaardiger en realistischer benadering dan die het huidige EU-beleid zo typeert. Het aannemen van deze resolutie biedt daarom een

De EU schuift haar verantwoordelijkheid voor vluchtelingen af op andere landen ten koste van hun mensenrechten.

/

basis voor een GroenLinks-visie die ook in Nederland politieke steun kan vergaren, in elk geval onder progressieve partijen. In dit artikel betoog ik waarom die andere benadering nodig en ook mogelijk is. Daaraan voorafgaand schets ik de huidige beleidsontwikkelingen en hun impact op vluchtelingen.

Tegenhouden en afschuiven

Terwijl de EU-lidstaten nog geen stap verder komen met een gemeenschappelijk asielbeleid, zijn ze op één doel opmerkelijk eensgezind: voorkomen dat asielzoekers het EU-grondgebied bereiken. Om die reden is de focus verschoven van interne asielspraken naar deals met derde landen zoals Turkije om illegale migratie naar Europa tegen te gaan. De afspraken op de EU-top van juni vormden daarvan een voorlopig hoogtepunt: geredde migranten in de Middellandse Zee zouden voortaan niet meer naar een EU-lidstaat worden gebracht, maar naar regionale 'platforms', waar Noord-Afrikaanse landen (Tunesië, Marokko, Egypte) in samenwerking met de VN vluchtelingen zouden moeten selecteren en opvangen. Of dit plan van de grond komt, is zeer twijfelachtig. Tot nu toe lenen de landen zich daar niet voor, en bovendien ontbreekt er een beschermingssysteem met opvang, asielpcedures en rechten voor vluchtelingen. Realistisch of niet: de afspraken maken duidelijk dat de EU haar verantwoordelijkheid voor vluchtelingen afschuift op andere landen ten koste van hun mensenrechten.

Samenwerking met derde landen op het gebied van migratie is geen nieuw fenomeen. Eind jaren tachtig al begonnen Europese landen met het sluiten van overeenkomsten om migranten zonder documenten te kunnen terugsturen naar hun herkomstland. Sinds dergelijke afspraken zich hebben uitgebreid naar zogeheten transitlanden, waar vluchtelingen doorheen hebben gereisd, gaan ze gepaard met allerlei dilemma's. Waarom zou een transitland een migrant moeten terugnemen van de EU? En als deze migrant niet kan doorreizen naar zijn herkomstland, krijgt hij in dat transitland wel toegang tot basisvoorzieningen? Het model van de EU-Turkije-deal gaat nog een stapje verder: daar worden niet alleen uitproce-

deerde asielzoekers maar ook vluchtelingen overgedragen, naar een land dat het Vluchtelingenverdrag niet erkent voor Syrische of Irakese vluchtelingen en waar veel van hen onder de armoedegrens leven. Toch vormt deze deal nu een blauwdruk voor de afspraken met Noord-Afrika.

Spanning met mensenrechten

De Europese regeringsleiders noemen de migratiedeals nodig om illegale migratie en mensensmokkel te bestrijden, maar ze verzwijgen de grote impact voor vluchtelingen die immers praktisch volledig afhankelijk zijn van illegale migratie en smokkelaars. Zij kunnen geen visum aanvragen bij de ambassade voor bescherming, luchtvaartmaatschappijen krijgen zware boetes als ze hen meenemen en het uitnodigingsbeleid voor vluchtelingen van Europese landen heeft nauwelijks iets om het lijf. Veel politici verkondigen graag dat ze heus wel meer vluchtelingen willen uitnodigen, als de illegale migratie maar vermindert. Maar de drastische daling van het aantal asielzoekers de afgelopen twee jaar heeft de bereidheid vluchtelingen uit te nodigen niet vergroot. Door de klimaatcrisis zal het aantal vluchtelingen bovendien alleen maar toenemen. En zo is de cirkel rond. Zolang de behoefte aan vluchten bestaat, zal het enkel aanpakken van smokkelroutes vooral leiden tot duurdere, gevaarlijker en langere 'illegale' routes.

De bestrijding van illegale migratie leidt daarom tot grote spanning met de mensenrechten. Het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens verplicht landen om iemand pas terug te sturen als uit individueel onderzoek blijkt dat dit veilig kan. Geen push backs of collectieve uitzettingen dus. Precies om die reden hamerde Bram van Ojik er tijdens het debat van 21 juni op dat asielzoekers bij aankomst in Europa een asielverzoek moeten kunnen indienen. Dit maakt landen creatief. Meestal betalen ze hun buurlanden om migranten tegen te houden bij hun vertrek naar Europa (Spanje/Marokko, Italië/Libië). Deze beweging van push backs naar pull backs maakt het moeilijker om Europese landen voor het Mensenrechtenhof te dagen. Ook het Vluchtelingenverdrag is pas in te roepen door een vluchteling die het grondgebied heeft

De internationale gemeenschap moet in staat zijn om de opvang en acceptatie van vluchtelingen – minder dan één procent van de wereldbevolking – goed te organiseren.

/

bereikt. Maar is elke maatregel om te voorkómen dat vluchtelingen daarin slagen ook toegestaan? Die gedachte lijkt wel te leven. De Europese Unie financiert de Libische Kustwacht om migranten in zee te onderscheppen en terug te sturen naar detentiecentra waar ze worden gemarteld en verhandeld. Sinds CNN groot uitpakte over de Libische slavenmarkt, vallen die misstanden niet te ontkennen. Maar de geldkraan blijft open. De evacuatie uit Libië ligt praktisch stil omdat de lidstaten hun belofte van hervestiging van vluchtelingen niet nakomen en de opvang in Niger dichtslibt.

Duivelspact?

De samenwerking met Libië is exemplarisch voor de migratiesamenwerking met derde landen en de dilemma's die daarmee samenhangen. Met Libië samenwerken betekent zaken doen met milities voor wie migranten slechts handel- of gijzelwaar zijn. Maar ook andere samenwerkingspartners hebben weinig nobele motieven voor hun gunsten aan de EU. Landen als Egypte en Eritrea zien het als een uitgelezen kans op legitimatie en financiering van hun militaire regimes, andere repressieve regimes kopen er mensenrechtenkritiek vanuit het Westen mee af. En dat lukt ook: organisaties die deze regeringen onwelgevallig zijn, zien hun financiering opdrogen. Zo trok minister Blok de Nederlandse subsidie aan de kritische radiozender Dabanga in, die voor miljoenen Soedanezen als een soort levenslijn fungeert. Nederland verkiest een soepele migratiesamenwerking met de Soedaneese regering boven de broodnodige versterking van de *civil society* en mensenrechten. Migratie als topprioriteit van het buitenlandbeleid raakt andere doelen zoals economische ontwikkeling, rechtsstaat, onderwijs en klimaat. Deze doelen worden zelfs ondermijnd doordat de EU andere beleidsterreinen inzet om te belonen en bestraffen. Alles behalve noodhulp kan worden ingetrokken als het land niet meewerkt om de illegale migratie naar de EU te bestrijden. Alleen al dit mechanisme staat in de weg bij het bestrijden van de grondoorzaken van migratie. En zeker ook aan het verbeteren van de mensenrechten.

Sinds er met tientallen landen afspraken zijn

gemaakt, is de toenemende repressie tegen vluchtelingen (een hardere aanpak, collectieve uitzettingen) merkbaar. Door de strengere grensbewaking komen vluchtelingen vast te zitten in landen zonder asielpprocedure of opvangvoorzieningen. De mobiliteit in vrijhandelszones zoals de Economische Gemeenschap van West-Afrikaanse Staten (Ecowas) neemt af, met alle economische gevolgen van dien. Uiteindelijk bedreigen de migratiedeals zelfs het recht van vluchtelingen om hun land te verlaten: Libanon, Jordanië en Turkije hebben hun landsgrenzen met Syrië afgesloten. De Turkse premier Erdogan is zelfs overgegaan tot het inrichten van 'safe havens' op Syrisch grondgebied om vluchtelingen te laten terugkeren. De EU mist de geloofwaardigheid om deze landen over te halen hun grenzen voor vluchtelingen open te houden. Doordat landen het afweer- en afschuifbeleid kopiëren (strenger visumbeleid, terug- en overname overeenkomsten), zal de opvang van vluchtelingen op een steeds kleiner groepje (fragiele) landen neerkomen. Deze effecten openbaren zich juist op het moment dat de VN onderhandelt over een 'Global Compact' die de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor vluchtelingen beoogt te versterken.

Van deal naar partnerschap

Maar verantwoordelijkheid kun je toch ook nemen via financiële steun aan opvang in de regio? Jazeker, die is hard nodig en moet substantieel omhoog en minder vrijblijvend worden. Alleen vergt gedegen opvang, inclusief het bieden van een toekomstperspectief voor vluchtelingen, geborgde jarenlange financiering. Het pleidooi van Femke Halsema in haar lezenswaardig boek *Nergensland* om bedrijven en universiteiten meer te betrekken bij vluchtelingenopvang past daar goed in. Maar uiteindelijk kan vluchtelingenopvang niet zonder integratie in het land van verblijf. En dat is één van de redenen waarom vluchtelingenopvang ook getalsmatig zijn beperkingen heeft, ook al zullen de meeste vluchtelingen altijd dicht bij huis blijven. Ook in transitlanden, die nu vooral geld krijgen voor grensbewaking, is structurele steun voor beschermingsystemen, goede opvang en integratie cruciaal. Echter niet onder de voorwaarde dat deze landen migranten

De framing dat we 'overspoeld worden' door migranten, en deals nodig zijn om levens te redden, is hardnekkig maar vals.

|

terugnemen, maar dat ze de mensenrechten garanderen en vluchtelingen kansen bieden in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. De weeffout van het Vluchtelingenverdrag (een land is pas verantwoordelijk als iemand zijn grondgebied bereikt) staat op gespannen voet met de solidariteitsgedachte achter het verdrag: wij, verdragssluitende partijen, moeten waarborgen dat mensen die hun overheid (of andere vervolger) moeten ontvluchten, beschermd worden tegen die vervolger. Deze weeffout lokt een politiek van afweren en weghouden uit, die alleen is te keren als we de verantwoordelijkheid gezamenlijk organiseren en loskoppelen van grondgebied.

De internationale gemeenschap moet in staat zijn om de opvang en acceptatie van vluchtelingen – minder dan één procent van de wereldbevolking – goed te organiseren. Wetende dat de meesten zijn ontheemd in eigen land of in een buurland verblijven en dat 'doormigratie' vooral een gevolg is van gebrek aan voorzieningen, zijn investeringen in buurlanden van conflicten en transitlanden de eerste prioriteit. Rijke landen zouden tevens een percentage extra kwetsbare vluchtelingen van hen moeten overnemen (de UNHCR becijfert tien procent). Ook de duurzame ontwikkeling van deze landen zou centraal moeten staan, met een coherent buitenlandbeleid gericht op *good governance*, onderwijs, gezondheidszorg en gelijkwaardig partnerschap. Eerlijke handel is daarbij onmisbaar. Alleen zo werken we echt aan het weg nemen van de grondoorzaken voor migratie.

Drastische ommekeer

Aangezien de EU en haar lidstaten gegrondvest zijn op de mensenrechten, zouden deze ook in het migratiebeleid leidend moeten zijn. Ook dat vergt een drastische ommekeer. Mijn resolutie pleit voor het intensiveren van steun en hervestiging, losgekoppeld van voorwaarden over grensbewaking en terugname.

Migratiedeals zijn alleen acceptabel met landen die de mensenrechten (EVRM, Vluchtelingenverdrag) naleven en op voorwaarde dat de deals geen negatief effect hebben op de mensenrechten. Dat moet vooraf en tijdens de samenwerking worden gemeten, met schorsing bij een negatieve uitkomst. Ontwikkelingsgeld mag geen wisselgeld vormen.

Met duurzame verbetering van opvang elders in de wereld zal de trek van vluchtelingen naar de EU verkleinen. Maar zelfs nu al schommelt het percentage vluchtelingen dat zijn heil zoekt in de EU slechts rond de vijf procent. De *framing* dat we 'overspoeld worden' door migranten, en deals nodig zijn om levens te redden, is hardnekkig maar vals. Vluchtelingen wagen hun leven bij gebrek aan alternatief. Van de arbeidsmigranten krijgen alleen hoogopgeleiden een visum. Een rationelere benadering dan wegkijken en afweren is in ieders belang. Organiseer de opvang wereldwijd, waarbij ieder land zijn verantwoordelijkheid neemt. Zet in de EU gezamenlijke asielprocedures op, waarbij na selectie zowel een snelle terugkeer (naar het herkomstland) als een goede bescherming gezamenlijk worden georganiseerd. Het doorbreken van de interne impasse vereist creativiteit en moed. Nu eensgezindheid verder weg lijkt dan ooit, is de tijd gekomen om alle opties te benutten om die impasse te doorbreken: de weg van meerdere snelheden met beloningen voor meewerkende landen, en consequenties voor niet meewerken (minder subsidies of in het uiterste geval zelfs uitsluiting van Schengen). In elk geval is de weigering van enkele landen geen vrijbrief voor de anderen om achterover te leunen. Ook kan de EU niet langer dralen met een rationeel arbeidsmarktbeleid dat recht doet aan de behoeften op de arbeidsmarkt van EU en herkomstlanden, maar ook aan de mensenrechten van de arbeidsmigranten. Utopisch? Met moedige politieke leiders en een eerlijk verhaal geenszins.

Samen publiek geld

Technologische ontwikkelingen kunnen nieuwe kansen bieden om burgers invloed te geven op belangrijke keuzes van lokale overheden. De digitale burgerbegroting is daarvoor een effectieve methode, die in onder meer Parijs al succesvol is. Tot nu toe lopen Nederlandse gemeenten nog niet warm voor deze manier van inspraak. Een gemiste kans, betogen onderzoekers van het Rathenau Instituut.

Door Ira van Keulen en Iris Korthagen

De Eerste Kamer zette op 10 juli een punt achter het raadgevend referendum. Maar hoe moeten overheden burgers nu betrekken bij de politiek? Uit onderzoeken blijkt keer op keer dat Nederlandse burgers graag willen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties, zoals immigratie en 'Europa'. Ook menig bestuurder verlangt naar meer democratie. En het moet gezegd, Nederland scoort hoog op alle ranglijstjes als het gaat om vertrouwen in de democratie. Maar op het gebied van burgerparticipatie lopen we internationaal achter. Minister Ollongren van Binnenlandse Zaken zet de komende jaren in op versterking van de lokale democratie, onder meer door tien gemeenten te laten experimenteren met digitale instrumenten om burgers te betrekken bij gemeentebeleid. Een goed initiatief. Digitale technologie kan zeker helpen om burgers te betrekken én politieke impact te geven. Gemeenten hebben daarvoor een prachtig instrument voorhanden: de digitale burgerbegroting.

Van Brazilië tot Afrika

Al ruim 25 jaar betrekken lokale en regionale overheden over de hele wereld burgers bij het uitgeven van publiek geld via burgerbegrotingen. Het begon eind jaren tachtig in Porte Alegre in Brazilië en is vervolgens verder verspreid in Zuid-Amerika, en later ook door veelal linkse overheden in Europa, de Verenigde Staten, India, Indonesië en Afrika. Die betrokkenheid kent verschillende vormen. Burgers kunnen voorstellen doen voor uitgaven (of juist bezuinigingen), commentaar geven op voorstellen van de overheid, voorstellen samen met ambtenaren verder uitwerken en stemmen op voorstellen. Voor ieder wat wils dus, met digitaal stemmen als de meest laagdrempelige manier om mee te doen. Participatief begroten is bovendien constructief van aard. Burgers raken beter geïnformeerd en staan niet alleen stil bij wat beter moet, maar ook bij hoe het beter zou kunnen. Dit vergroot de betrokkenheid op lange termijn.

Digitale burgerbegrotingen laten een deel van het participatief proces online plaatsvinden. Burgers kunnen online voorstellen presenteren, bediscussiëren en hierover stemmen. Dit biedt diverse voordelen. Toevoeging van een digitale component

uitgeven

vergroot de transparantie en het verantwoordingsproces van het participatief begrotingsproces. Een website biedt überhaupt mogelijkheden de gemeentelijke financiën inzichtelijk te maken, ook wel *open spending* genoemd. Daarnaast neemt de toegankelijkheid van het participatief proces toe: mensen kunnen op een tijd en plaats naar keuze deelnemen aan een digitale burgerbegroting. Het aantal deelnemers in Berlijn-Lichtenberg nam flink toe door het maken van een eenvoudige website. Digitale burgerbegrotingen kwamen in ons internationaal vergelijkend onderzoek naar verschillende vormen van digitale burgerbetrokkenheid opvallend positief uit de bus, als duidelijk en effectief instrument om burgers mee te laten beslissen.

Douches voor daklozen

Parijs kent een veelgeprezen voorbeeld van een grotendeels digitaal burgerbegrotingsproces, gestart in 2014. Het budget waar Parijzenaren over mee konden praten was – internationaal vergeleken – substantieel: honderd miljoen euro in 2016. Vrij uniek is dat de stad heeft vastgelegd dat burgers kunnen meebeslissen over een budget van vijfhonderd miljoen euro voor de periode 2014-2020 (zo'n 5% van de totale begroting). Het participatieproces vindt zowel plaats op het niveau van de hele stad als op de niveaus van de twintig arrondissementen, een aantal arme wijken en alle

publieke scholen. Een permanent team van ambtenaren zorgt voor de begeleiding. Elke inwoner van Parijs kan een idee aanleveren dat 1) het publieke belang dient, 2) onder de verantwoordelijkheid van de stad valt, 3) niet teveel doorlopende kosten heeft en 4) door het bestaande aantal ambtenaren kan worden gerealiseerd. Commissies met politici, ambtenaren en burgers beoordelen de ingeleverde ideeën; in 2016 waren het er zo'n 3200. Na clustering en verdere uitwerking via workshops met indieners en ambtenaren bleven er 219 projecten over waar Parijse burgers over konden stemmen, online en offline, onder meer via mobiele stemhokjes. Alle projecten zijn online terug te vinden en vele zijn ook in het openbaar gepresenteerd. In 2016 hebben bijna 100.000 burgers gestemd (5% van de totale Parijse populatie, dat blijkt een goede score voor een grote stad). De meeste ideeën betreffen de leefomgeving, het milieu, transport en mobiliteit en kunst en cultuur. Voorbeelden van projecten die uiteindelijk zijn uitgevoerd zijn douche- en wasgelegenheden voor daklozen en arme Parijzenaren, meer fietspaden, stadstuinen, begroeiing of beschildering van grote kale muren.

Bezuinigingsdialogen

Terwijl in Duitsland al meer dan vierhonderd gemeenten burgerbegrotingen hebben, loopt Nederland hier nog nauwelijks warm voor. In het

Terwijl in Duitsland al meer dan vierhonderd gemeenten burgerbegrotingen hebben, loopt Nederland hier nog nauwelijks warm voor.

verleden zijn burgers wel op andere manieren betrokken bij gemeentelijke begrotingen. In de jaren tachtig maakten de gemeenten Deventer en later Breda als eerste respectievelijk 100.000 en 500.000 gulden vrij waarover bewoners in bepaalde wijken mochten beslissen. Deze traditie is uitgemond in wijkbudgetten die min of meer fungeren als een subsidiepot van of voor de wijk in handen van een lokale commissie. Dat is net wat anders dan het bredere democratische proces van een burgerbegroting waarbij alle inwoners in een gebied betrokken worden. En in 2010 voerden maar liefst 240 van de 431 gemeenten dialogen over de toen benodigde aanzienlijke bezuinigingen. Hoewel burgers mochten meepraten, is in deze dialogen de doorwerking niet zo goed geregeld als bij een burgerbegroting idealiter het geval is. Geen enkele gemeente heeft de bezuinigingsdialogen doorgetrokken tot een burgerbegroting.

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) heeft twaalf Nederlandse initiatieven op het gebied van participatief begroten tussen 2015 en 2017 in kaart gebracht. Maar hoewel de noemer van participatief begroten wordt gebruikt, is in slechts zes van deze twaalf initiatieven echt sprake van burgers die mogen meebe beslissen over de verdeling van gemeentelijk budget. Het gaat om Emmen, Oss, Breda, Oldenbroek, Ede en Goes. Andere initiatieven zijn voorbeelden van *open spending* zonder inspraak. Of initiatieven die alleen gericht zijn op het ophalen van meningen van burgers, waarbij het onduidelijk is hoe die (kunnen) worden meegenomen in de begroting. Tegelijkertijd is het overzicht van de VNG niet volledig en mist bijvoorbeeld een recent initiatief in Den Haag.

Te weinig urgentie

De zes VNG-voorbeelden van burgerbegrotingen

vinden plaats via fysieke bijeenkomsten. Een voorbeeld: inwoners van twee wijken in Emmen mogen na een complete inventarisatie van het gemeentelijk budget (via *open spending*) beslissen over de bestedingen van specifieke overgedragen begrotingsposten. De wijk Emmerhout kreeg voor 2017 en 2018 samen een budget van 179.000 euro in handen. Aan vijftien tafels met burgers werd met fiches ter waarde van 2000 euro het budget voor acht thema's bepaald. In een tweede ronde werd geld uit de themapotjes verdeeld over concrete projecten, zoals het sportplein Emmerhout en een 'bee highway'. Websites en sociale media worden vooral gebruikt om mensen te mobiliseren en te informeren, niet om de inspraak zelf te organiseren. Dat geldt ook voor de andere VNG-voorbeelden. Hoewel een enkele gemeente gebruik maakt van online enquêtes, zijn er verder nauwelijks andere voorbeelden van digitale interacties.

Waarom zijn er in Nederland zo weinig (digitale) burgerbegrotingen? Dat blijft gissen, maar er lijkt bij Nederlandse gemeenten te weinig wil om de lokale democratie te innoveren. Veel ambtenaren en politici lijken best tevreden te zijn over de huidige structuren en voelen te weinig urgentie om deze te veranderen. Ook het initiatief van Binnenlandse Zaken om de lokale democratie te versterken door proeftuinen voor digitale burgerparticipatie in te richten, heeft moeite om gemeentes te vinden die zich willen committeren aan bijvoorbeeld een digitale burgerbegroting. Digitale democratie vergt tijd, geld, draagvlak, kennis en kunde. En dit is niet altijd beschikbaar in alle betrokken partijen in gemeenten: politiek, bestuur, beleid én communicatie moeten mee. Gezien het groeiende takenpakket van gemeenten is dit ook wel begrijpelijk.

FAITES PARIS

Online participatie moet daadwerkelijk onderdeel zijn van formele besluitvorming binnen de overheid.

Succesvolle digitale burgerbegrotingen: zes randvoorwaarden

Burgerbegrotingen bieden echter veel kansen. Een digitale burgerbegroting geeft burgers een significante rol bij beslissingen over een deel van de publieke uitgaven. Er zijn belangrijke randvoorwaarden om burgerparticipatie met politieke impact te realiseren, zo leerden we in vergelijkend onderzoek dat we uitvoerden op verzoek van het Europees Parlement. De vier burgerbegrotingen die we in ons onderzoek met tweeëntwintig cases meenamen – van Parijs, Berlijn, Reykjavik en Belo Horizonte (Brazilië) – scoorden vaak beter op deze randvoorwaarden dan andere digitale instrumenten. Hieronder bespreken we de zes voorwaarden en waarom de burgerbegrotingen positief scoorden.

1 Inbedding in formele besluitvorming

De belangrijkste voorwaarde: online participatie moet daadwerkelijk onderdeel zijn van formele besluitvorming binnen de overheid. Met andere woorden: digitale participatie is niet vrijblijvend maar wordt ook echt gebruikt door de betreffende overheid. Dit klinkt misschien als voor de hand liggend, maar helaas gaan veel overheden een digitaal burgerparticipatieproces zo open in dat resultaten uiteindelijk niet (kunnen) worden opgepakt in politiek of beleid. Als gevolg van zo'n open participatieproces kunnen opbrengsten heel generiek worden geformuleerd – denk aan 'we vinden duurzaamheid belangrijk'. Dergelijke uitkomsten zijn lastig te vertalen in concreet beleid of naar specifieke verantwoordelijkheden. In andere gevallen is het onduidelijk of en waar er nog ruimte is om ideeën van burgers te gebruiken, omdat er bijvoorbeeld al een resultaat lag waarover lang is onderhandeld. Een goede burgerbegroting betreft een duidelijk afgebakend deel van het gemeente-

lijk budget, dat gereserveerd is voor plannen van inwoners die voldoende gesteund worden. Soms kunnen inwoners alleen stemmen op plannen die de gemeente voorstelt, maar ook in dat geval is de participatie in ieder geval gekoppeld aan een duidelijk formeel doel.

2 Helderheid over het proces

Ten tweede is het belangrijk helder te zijn over het proces van participatie. Hoe kunnen mensen meedoen, op welke manieren dragen ze bij aan de besluitvorming en wie is waarvoor verantwoordelijk? Dat schept realistische verwachtingen bij alle betrokkenen en voorkomt teleurstelling.

Het proces van een burgerbegroting is heel overzichtelijk te presenteren. Vooral de website van de gemeente Parijs blinkt uit door de toepassing van duidelijke, laagdrempelige *infographics* en veel gestelde vragen (FAQ's), die uitleggen hoe en in welke fasen burgers betrokken kunnen worden bij de gemeentelijke uitgaven.

3 Terugkoppeling

Feedback is een derde randvoorwaarde. Het is belangrijk om deelnemers te laten weten wat er gebeurt met hun bijdragen, juist wanneer er andere afwegingen worden gemaakt en er niets met bepaalde bijdragen van deelnemers zal gebeuren.

In ons onderzoek zagen we tal van voorbeelden van online burgerbegrotingen waarin de feedback goed georganiseerd was. Korte en bondige terugkoppeling, met een duidelijk kleurenpalet bijvoorbeeld (groen voor een geaccepteerd voorstel, oranje voor in behandeling en rood voor afgewezen zoals in Berlin-Lichtenberg). Of updates over gehonoreerde projecten in beeld en tekst zoals in Parijs. En in Reykjavik worden digitale statusupdates per mail naar alle daarbij betrokken deelne-

À VOTRE IDÉE

mers verzonden.

4 Mobilisatiestrategie

Ten vierde vraagt participatie om een effectieve mobilisatiestrategie, met verschillende offline en online middelen gericht op de diverse doelgroepen. Het is vaak lastig om precieze aantallen deelnemers en hun afspiegeling van de lokale bevolking te achterhalen; de statistieken worden slecht bijgehouden, ook bij de burgerbegrotingen. In Parijs hebben in 2016 meer dan 100.000 mensen meegedaan, het Braziliaanse Belo Horizonte had in 2006 meer dan 170.000 deelnemers, Berlijn-Lichtenberg in 2013 meer dan tienduizend en Reykjavik kent inmiddels drieduizend actieve gebruikers (maar meer dan 22.500 mensen hebben de website bezocht). Dit blijken internationaal vergeleken geen slechte scores maar relatief wel bescheiden percentages van de bevolking. Succesvolle mobilisatiestrategieën die de organisatoren noemden, waren: een persoonlijke uitnodigingsbrief ondertekend door de burgermeester, flyers in diverse talen, enthousiaste buurtwerkers of politici, aandacht op lokale bijeenkomsten, in kranten en op de radio, online advertenties en posters op straat.

5 Stemmen en prioritering

Het ophalen van handtekeningen of stemmen is online vrij 'makkelijk' te realiseren en een laagdrempelige manier om burgers te laten bijdragen aan de besluitvorming. Maar er blijkt wel een verschil te zitten in de effectiviteit van een kwantitatieve meting van het draagvlak. Handtekeningen zijn minder effectief dan het online stemmen op of prioriteren van ideeën, zoals bij burgerbegrotingen gebeurt. Die kwantitatieve meting brengt de voorkeuren van deelnemers helder in kaart en officiële besluiten worden daarom bij burgerbegrotingen vaak in lijn met die voorkeuren genomen.

6 Herhaal en verbeter

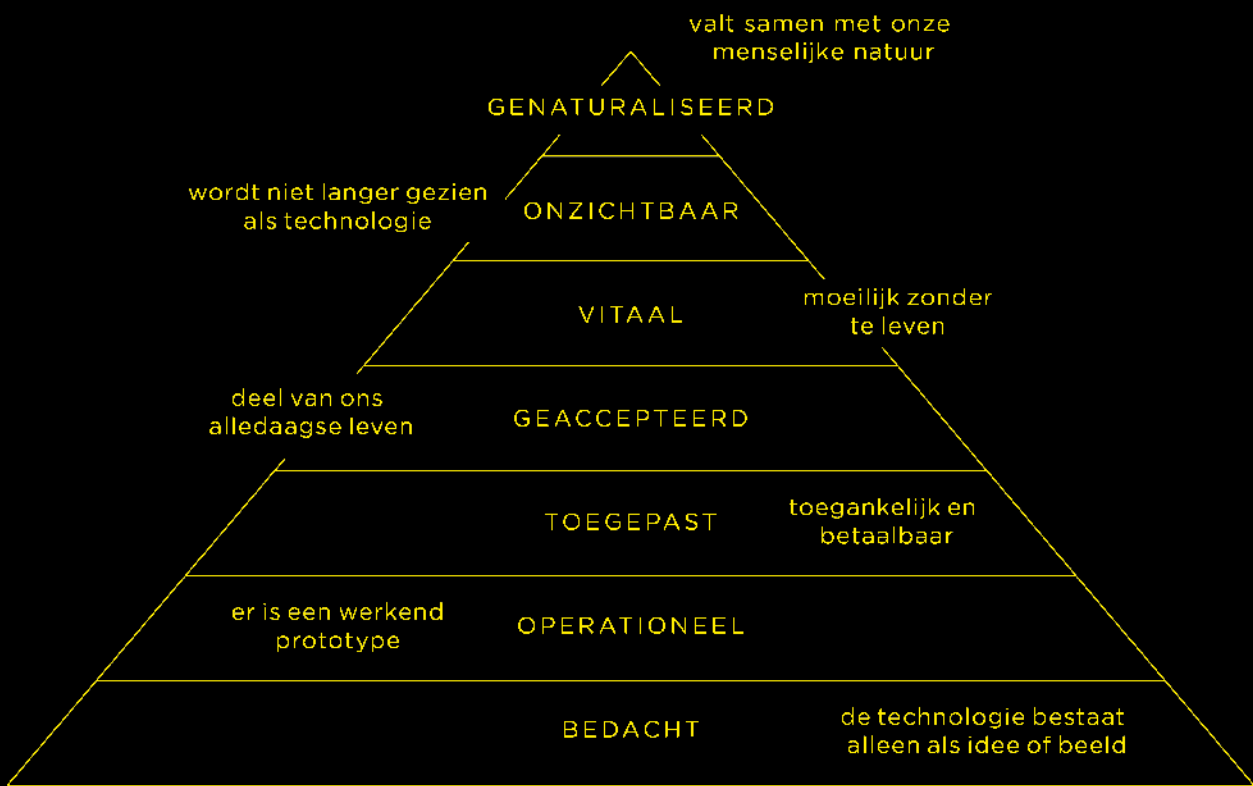
Ten slotte is het goed om te leren van eerdere ervaringen. Drie van de vier burgerbegrotingen die wij onderzochten, komen voort uit leerprocessen: ze lopen al meerdere jaren en lessen worden geïmplementeerd. Zo is de *open source software*

Your Priorities in meerdere gemeentes getest en gebruikt voordat Reykjavik het toepaste. Parijs herzag het proces meermalen. In eerste instantie konden burgers alleen stemmen op voorstellen vanuit de gemeente, maar er bleek behoefte zelf ideeën te ontwikkelen. Toen in die behoefte werd voorzien, bleken de voorstellen van burgers niet altijd binnen de bestaande kaders zoals bestemmingsplannen te passen. Daarom helpen Parijsse beleidsmakers bewoners nu bij het maken van begrotingsvoorstellen.

/

Literatuur

- Cabannes, Y. (2017). Participatory Budgeting in Paris: Act, Reflect, Grow. In: Cabannes, Y. (ed.) Another city is possible with Participatory Budgeting. Montréal/New York/London: Black Rose Books, pp. 179 – 203. https://budgetparticipatif.paris.fr/bp/plugins/download/PB_in_Paris.pdf.
- Dias, N. (red.) (2014). *Hope for democracy – 25 years of participatory budgeting worldwide*. In loco association. http://www.in-locop.t/upload_folder/edicoes/1279dd27-dbb1-40c9-ac77-c75f31f82ba2.pdf
- Hofman, J. (2017). *Burgerbegroting: eerste lessen en ervaringen uit Nederland*. Democratic Challenge – Discussiepaper. <http://democraticchallenge.nl/burgerbegroting-de-eerste-ervaringen-in-nederland/>
- Korthagen, I. en I. van Keulen. Online meebeslissen (2017). Lessen uit onderzoek naar digitale burgerparticipatie voor het Europees Parlement. Den Haag: Rathenau Instituut. www.rathenau.nl/nl/kennis-voorbep/online-meebeslissen.
- Den Ridder, J., P. Dekker & P. van Houwelingen m.m.v. E. Schrijver (2016). *Burgerperspectieven 2016 | 1. Kwartaalbericht van het Continuu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2016/Burgerperspectieven_2016_1.
- V-Dem Annual Report 2017. Democracy at Dusk? Universiteit van Göteborg, Anna Lührmann e.a., mei 2017 www.v-dem.net/en/.
- Wampler, B. S. McNulty, M. Touchton (2017). Participatory Budgeting: Spreading Across the Globe. Blogpost Open Government Partnership. <https://www.opengovpartnership.org/stories/participatory-budgeting-spreading-across-globe>.
- Overige bronnen:
- BZK - website democratic challenge. <http://democraticchallenge.nl/burgerbegroting/>
- Gemeenteraad Emmen, 2016. *Burgerbegroting Gemeente Emmen 2017-2018 – Emmerhout en Nieuw-Dordrecht en de daarbij behorende "Kaders met betrekking tot de burgerbegroting"*, RA16.0061, A16, 16/205 <https://www.gemeenteraademmen.nl/nc/vergaderingen/document/document/42246/via/itemdocument%3A16005.html>
- Wijkbelangen Emmerhout, burgerbegroting. <http://www.wijkbelangenemmerhout.nl/wijkbelangen/h1956/o/o/Burgerbegroting>
- VNG-website praktijkvoorbeelden participatief begroten <https://praktijkvoorbeelden.vng.nl/databank/gemeentefinancien/participatief-begroten.aspx>,

N E X T N A T U R E

Next Nature Network is een internationaal netwerk dat onderzoekt hoe technologie en menselijkheid met elkaar te verenigen zijn. Technologie is zo alomtegenwoordig dat het onze 'next nature' wordt.

Hoe zorgen we ervoor dat technologische oplossingen zó goed zijn dat ze ook als een tweede natuur voor ons voelen – een door de mens veroorzaakte natuur? Dat we ons er nauwelijks meer bewust van zijn dat we met technologie te maken hebben?

De piramide van technologie

Om technologieprojecten richting te helpen geven, ontwikkelde Next Nature Network een technologie-piramide (zie vorige pagina). Geïnspireerd op de piramide van Maslov geeft de Piramide van Technologie de zeven stadia weer waarop technologie in onze levens kan functioneren – van ‘envisioned’ (de technologie is niet meer dan een idee, zoals een tijdmachine) tot ‘part of human nature’ (zoals kleding en koken). De piramide doet dienst als ‘gereedschap’ om complexe vraagstukken rond technologie mee te lijf te gaan. Creatieven en ontwerpers, maar ook beleidsmakers en boeren kunnen er hun voordeel mee doen. De piramide kan helpen te bedenken hoe een technologie de hoogste trede kan bereiken

en de stappen op weg er naar toe te visualiseren. Ook al ligt die top niet binnen bereik, je hebt in ieder geval een richtinggevende visie geformuleerd.

Daarnaast kun je aan de hand van de piramide een bestaande technologie in kaart brengen, zoals zonne-energie. Op welke trede van de piramide bevindt deze technologie zich? Welke stappen zijn nodig om een stap hoger te komen?

Tot slot helpt de piramide je na te denken over het beleid dat nodig is op alle verschillende niveaus.

Meer op www.nextnature.net

OPERATIONAL

How will it evolve?

Technological evolution is comparable with biological evolution: it moves from simplicity towards complexity, builds upon the properties of previous technologies and wants to keep intruders out. In the end, the ‘fittest species’ survive i.e. the ones that are able to adapt to their ecosystem.

- Think of ways in which this technology would advance, using the metaphor of biological evolution, natural selection etc.
- Think of technologies that could co-evolve with it, like the roads evolved with the car.
- What can you do to prevent your technology becoming a dinosaur?

ACCEPTED

Is the technology outside or inside your body?

We can talk about 'what' technology is, 'how' it works and 'why' we need it, but more and more we should ask ourselves 'where' it is (or could be). High tech innovations in computers are deemed desirable by many, but high tech innovations in food or inside our bodies tends to be found less acceptable. Why exactly?

- Describe where your technology currently resides.
- Think about where else it could be. How would it be applied on the moon, on the southpole, around your wrist or in the retina of your eyes?
- Discuss technology on or inside the body. How acceptable or 'natural' is this idea to you?

VITAL

What human needs and desires does this resonate with?

Technological advancement needs to be balanced with human needs and desires such as the need for privacy and belonging, personal freedom, love, sex and religion. But how to do this? Who gets to decide if (and when) we can, must or should move certain societal boundaries, or even cross them?

- Describe the primitive human needs and desires this technology resonates with and rethink how the technology could resonate better with the needs and desires that are currently not being fulfilled.
- Imagine a future situation in which this technology transgresses societal borders. How plausible or desirable would that be?

How does it integrate with the ecosystem?

Birds migrating along highways is not the worst example of technology impacting the ecosystem. However, all technology that aims to be 'naturalized', should seamlessly integrate into the ecosystem. Shouldn't we balance the biosphere and the technosphere in a better way?

- Investigate the expected impact of the technology on the ecosystem. Is this impact reversible?
- Consider that a visual impact is also an impact and that there are various ecosystems, even in cities.
- Try to imagine a version of the technology with less impact on the ecosystem.

What would make this more 'natural'?

Technologies such as handwriting, cooking and agriculture are perceived as part of human nature. They reside in the top of the pyramid and although this level is rarely attained, all technologies have the potential to become naturalized. Let's be ambitious and make second nature first nature!

- Try to envision the most (or a bit more of a) 'natural' version of this technology.
- For example, think to what extent technology resonates with your biological body, or how it blends into the environment.
- Don't hesitate to borrow ideas from the biosphere, or build on principles found in nature (biomimicry).

Technologies as children

What if we would see our technologies as children who would need us to raise them? Under which circumstances are they conceived and put on this Earth? Who would nurture them and how? What kind of upbringing would they need and which parenting values are important? What type of education would they have? When would they be considered adult? Is there an initiation rite for that? How will they treat us in return?

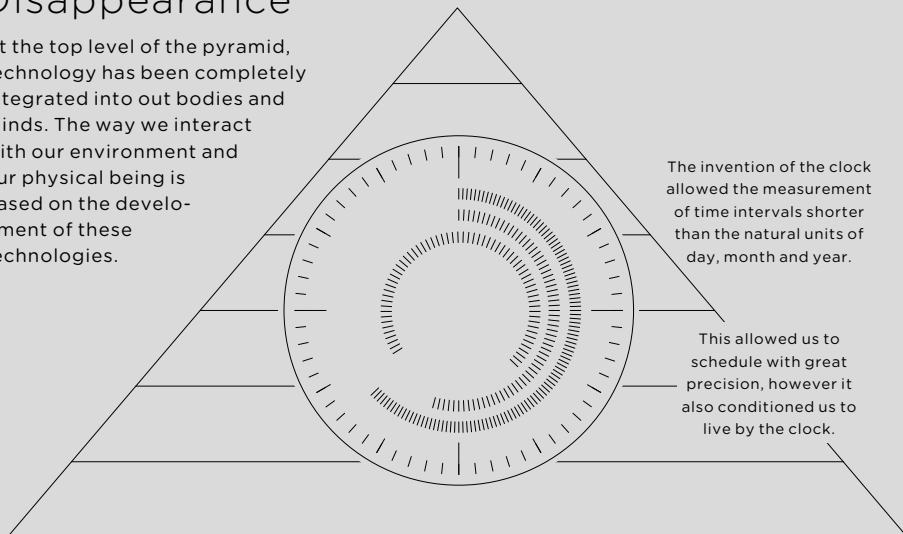
- Define a starting point in the form of Technology X (replace X with any existing, emerging or speculative technology you want).
- Reimagine the technology as if it was a child. Use the seven levels of the pyramid to discuss as many aspects around its upbringing as possible; from conception (level 1), birth (level 2), childhood (level 3-4) via adolescence (levels 5-6) to adulthood and beyond (level 7).
- Present the results as a lifestory, including life events such as first steps, relationships, death. Use *design fiction* to visualize ephemera such as birth- and wedding cards, diploma's etc.
- Follow-up assignment: write the memoirs of the technology at the end of its life. How would it look back? What would it be proud of?

- 🔗 INTERMEDIATE
- 👥 1-21 PEOPLE
- 🕒 2-4 HOURS
- 🌀 REFLECTION
- 💬 STORYTELLING
- 📄 CREATIVE WRITING
- ✍️ DESIGN FICTION

DOWNLOAD ADDITIONAL
WORKSHOP MATERIALS VIA
PYRAMIDOFTECHNOLOGY.COM

Disappearance

At the top level of the pyramid, technology has been completely integrated into our bodies and minds. The way we interact with our environment and our physical being is based on the development of these technologies.

De HUBOT: het beste van mens en machine. Organontwerper, robot coach of cybercrime detective. Of liever een dataserveerster (m/v) in een Tinderrestaurant? HUBOT, het project dat Next Nature Network ontwikkelde samen met de Start Foundation en de gemeente Eindhoven, verkent nieuwe beroepen waarin mens en robot samenwerken. Beroepen van de toekomst, waarin robots de mens niet overbodig maken, maar beiden elkaar juist aanvullen. Een mens mét een robot kan nieuwe kansen bieden, inclusief

mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Dankzij nieuwe technologie kunnen mensen met een visuele beperking verkeersregelaar worden. Of wat te denken van een functie als inspecteur voor mensen met een zeer geavanceerde rollator, die bijvoorbeeld de luchtkwaliteit controleert en rioolverstoppingen detecteert? Meer informatie plus een beroepentest op www.hubot.org

Als verkeersregelaar met verminderd zicht draag je een haptisch pak dat de verkeerssituatie omzet in prikkels op je rug.

Blinde verkeersregelaar

De rollator inspecteur doet metingen naar luchtkwaliteit, fijnstof en riolering door zich simpelweg voort te bewegen op straat.

Rollator inspecteur

hubbots

teur

Als Shiva fysio-
therapeut masseer
je ouderwets met je
eigen handen - er gaat
niets boven menselijke
aanraking. Maar voor
het zware werk heb je
nog vier robotarmen
ter beschikking.

Shiva

Dankzij het half doorzichtige augmented reality scherm op je helm wordt bij iedere klus direct het reparatie-stappenplan in een handige video op het te repareren kapotte apparaat geprojecteerd.

Superslimme klusser

De robot coach traint een robot om zijn of haar vakkennis over te dragen aan toekomstige vakmensen. Mens en robot werken zo optimaal samen.

Coach

De gemaakte planeet

door Albert Faber

Leven in het Antropoceen

Het Antropoceen is een krachtig begrip voor de beschrijving van de grote vraagstukken van deze tijd. De Nederlands-Zweedse atmosfeerchemicus en Nobelprijswinnaar Paul Crutzen, bedenker van de term 'Antropoceen', herkende deze kracht zelf ook: 'De lang in stand gehouden barrières tussen natuur en cultuur brokkelen af. Er is niet langer sprake van Wij tegen de Natuur. In plaats daarvan bepalen wij wat natuur is en wat het zal zijn [...]. In deze nieuwe tijd zijn "wij" en "natuur" hetzelfde geworden.' De vraag is nu welke verbeelding en welke ordening besloten ligt in het begrip 'Antropoceen'. Welke beschrijving van de wereld geeft het? Mag de mens de natuur veranderen? Is de mens onderdeel van de natuur, of staat de mens daarbuiten, in de door mensen gemaakte cultuur? Is er nog wel een zinvol onderscheid te maken tussen 'het natuurlijke' en 'het culturele'?

Het Antropoceen is echter niet alleen een neutrale beschrijving van een tijdperk, maar vooral ook een normatief begrip, waarin een voorschrift voor handelen en beleid zit verborgen. Het Antropoceen is een begrip met een grote morele lading. Dat betekent dat we niet alleen op zoek moeten naar de beschrijvende waarde van het Antropoceen, maar vooral ook naar de inspirerende kracht die het kan geven. Tot welke dragende ideeën en verhalen kan het Antropoceen ons inspireren als we nadenken over de herijking van onze verhouding tot de wereld? Juist de enorme slagkracht van de mens – tot de geologische processen van de aarde aan toe – maakt het van groot belang om doordacht te handelen. De mensen die worden geraakt door de veranderingen in het Antropoceen zijn lang niet altijd degenen die de last of zelfs maar de verantwoordelijkheid kunnen dragen. Machtsverhoudingen zullen veranderen, waardoor nieuwe evenwichten ontstaan of juist verdwijnen. De toekomst van de aarde in het Antropoceen is niet iets wat ons overkomt, maar de uitkomst van menselijke keuzes. Het Antropoceen is een begrip dat ons helpt om ver-

anderingen scherper te zien, doordat we ze kunnen beschouwen op een geologische tijdschaal. 'Terwijl we de kracht van het Antropoceen steeds sterker voelen in ons dagelijks leven, worden vragen over duurzaamheid, kwaliteit van leefomgeving, natuur en historie steeds urgenter', stellen filosoof Dale Jamieson en auteur Bonnie Nadzam. Het Antropoceen dwingt tot een nieuw perspectief op onze omgang met de wereld om ons heen. Het Antropoceen is niet alleen een historisch geologisch gegeven, maar vooral ook een perspectief op de toekomst van de mensheid op aarde.

De complexiteit van de vraagstukken in het Antropoceen maakt het onmogelijk om tot simpele oplossingen te komen. De urgentie is niettemin reëel en enorm. Het is geen optie om de toekomst te negeren en het Antropoceen synoniem te laten worden met afval, rotzooi en verwaarlozing. We zullen hard moeten werken om de druk op ecosystemen, kringlopen en grondstoffen tegen te gaan. Maar we zullen ons ook moeten aanpassen aan de effecten ervan. We zullen moeten leren omgaan met watertekorten en -overschotten omdat de gletsjers weg zijn of omdat de zeespiegel is gestegen. Dat is niet zozeer een vraagstuk van techniek of management, maar vooral een kwestie van verantwoordelijkheid. We zullen ideeën moeten ontwikkelen over hoe we ons willen verhouden tot de wereld om ons heen, een wereld waarvan we deel zijn en die deel is van onszelf. Daarover gaat dit boek.

De generatie van het Antropoceen

We hoeven ons niet neer te leggen bij een situatie die uit de hand is gelopen. Integendeel, we zullen op zoek moeten naar perspectief voor een toekomst die leefbaar is voor de mens op aarde en voor de aarde met de mens. Het is van groot belang dat we onszelf herkennen als deelnemers aan deze zoektocht. De vormgeving van de wereld is niet iets van bovenaf, dat doen we zelf. We kleuren de wereld gezamenlijk in. Dat betekent enerzijds dat *iedereen* een verantwoordelijkheid heeft; iedereen heeft de macht om mede vorm te geven aan de wereld van nu en voor de toekomst. Het betekent anderzijds ook dat niemand zich de wereld van het Antropoceen kan toe-eigenen; iedereen heeft de tegenmacht om dat te voorkomen. De uitkomst zal nooit wor-

den wat we ons in onze dromen voorstellen, maar het zal ook niet de nachtmerrie hoeven zijn die we vrezen. Als we utopieën én dystopieën laten varen, kunnen we met gezond pragmatisme een heel eind komen in de vormgeving van de wereld van het Antropoceen. Onze wereld.

Velen zijn daar al mee begonnen en kunnen ons tot inspiratie dienen. Zoals Chewang Norphel, de 'Gletsjerman' die zich het watervraagstuk van de Himalaya aantrekt en met gezond verstand en doorzettingsvermogen naar praktische oplossingen zoekt. Of de man die in Amsterdam Nieuw-West de straat schoonveegt. We zien het bij mensen die openstaan voor vernieuwing, maar ook bij mensen die houvast vinden in de culturele waarden van het landschap. We zien het bij de 'sociale makelaars', die gemeenschappen helpen verbinden en zo nieuwe ideeën helpen kweken over wat maatschappelijke waarde is. We zien het bij doodgewone huishoudens, die zich bewust en soms onbewust reukenschap geven van een verantwoordelijke omgang met de wereld om hen heen. We zien het ook bij bevlogen ondernemers, die nieuwe businessmodellen ontwikkelen voor een economie waarin ook geld te verdienen valt met hergebruik van grondstoffen en maatschappelijke betrokkenheid. We zien steden vol met burgerinitiatieven, die beogen een stapje voorwaarts te zetten ten

aanzien van grote vraagstukken als klimaatverandering, ongelijkheid of onze omgang met natuur. Het lijken allemaal kleine dingen, maar het kan flink optellen. Het zijn sociale innovaties, gericht op maatschappelijke problemen en het plan om daar iets aan te doen. We weten niet precies waar het op uitkomt, maar de combinatie van doelbewuste intenties en van opkomende vernieuwing geeft met vele kleine en soms grote stappen inkleuring aan ons leven in het Antropoceen.

We hoeven niet alle problemen van de wereld zelf op te lossen en we kunnen dat ook niet, maar iedereen kan een rol spelen, met eigen ideeën en mogelijkheden. De wereld zit vol onverwachte doeners en denkers, die gezamenlijk komen tot nieuwe verhoudingen in het Antropoceen. Dat zal niet eenvoudig zijn, maar het is wel nodig. De belangrijkste eigen bijdrage ligt misschien wel besloten in de erkenning van de waarde van deze inspanning. Dat is nadrukkelijk geen oproep tot verschraling en terughoudendheid, maar een pleidooi voor *levensreugde* in het Antropoceen. De kunst van het leven in het Antropoceen appelleert aan een diep ecologisch bewustzijn, dat aangescherpt kan worden door de leefomgeving op te zoeken, door ons het landschap en de natuur eigen te maken, door te voelen wat de cycli van de natuur zijn, door te leren hoe we ons besef van tijd en plaats kunnen aanscherpen. Natuur kunnen we voelen en ervaren, we kunnen ons erin onderdompelen en gelouterd weer bovenkomen.

Het is ook een oproep tot *hoop*, zelfs voor wie zich terneergeslagen voelt door de zeer reële vraagstukken van het Antropoceen, onder druk van de schijnbaar niet te stoppen stoomtrein van de menselijke vooruitgang. Hoe komen we dan nog tot hoop? Hoop is niet hetzelfde als blind optimisme of het naïeve geloof dat alles wel goed komt. Hoop is ook niet het idee om aan de hand van nostalgische beelden te kunnen herstellen wat ooit

was; het is geen filosofie van restoratie, van terug naar een fictieve tijd waarin iedereen gelukkig was. Hoop is vooral een werkwoord, een opdracht tot actie om onze ideeën over een leefbare wereld ook daadwerkelijk vorm te geven, ondanks de kans op falen, ondanks wat anderen er soms van denken, weg van de verlamming. Hoop gaat over mogelijkheden, over het putten van inspiratie uit wat er goed gaat, over herkenning van tekenen van een nieuwe balans voor de mens op aarde. Hoop is wat er *wel* kan. Hoop is ook de tegenstelling van wanhoop, het gevoel dat niets er meer toe doet, het idee dat alleen een machtige keizer de mensheid nog zou kunnen redden, maar tegen een ondenkbaar hoge prijs. In Brazilië hoorde ik wat het betekent als het dagelijks leven bestaat uit bestuurlijke corruptie en een hyperinflatie van boven de duizend procent: alles wat vandaag is opgebouwd is morgen dan waardeloos. Geen enkele investering in de toekomst heeft dan nog zin. Waar kan men dan nog op rekenen? Hoop is de actieve bijdrage aan *perspectief*, aan het idee dat de wereld morgen mooier kan zijn dan vandaag, en vooral: daar actief een bijdrage aan leveren. We zullen moeten vertrouwen op onszelf om de toekomst vorm en zin te geven, en tegelijk moeten voorkomen dat de cynicus de zoektocht frustreert. De generatie van het Antropoceen heeft alleen de toekomst als optie, met de bijbehorende plicht tot hoop en optimisme.

/

'De gemaakte planeet. Leven in het Antropoceen' door Albert Faber verschijnt begin oktober bij Amsterdam University Press

ERFBELASTING

Grote vermogensongelijkheid vereist modernisering erfbelasting

De vermogensongelijkheid is groot en groeit, zeker in Nederland. De rol van erfenissen hierin blijft onderbelicht. Het is tijd voor een moderne vorm van erfbelasting die oog heeft voor deze ongelijkheid. Hier ligt een schone taak voor de linkse politiek.

Door Paul de Beer, Jelle van der Meer, Janneke Plantenga en Wiemer Salverda

Sinds Thomas Piketty's *Kapitaal in de 21ste eeuw* vier jaar geleden de wereld veroverde, staat de ongelijkheid van vermogens in de belangstelling. Nederland kent gematigde inkomensverschillen, maar de vermogensverschillen zijn zeer groot, het grootst zelfs van alle OECD-landen op de VS na. De rijkste 10% van de Nederlanders bezit ruim twee derde van alle vermogen, terwijl de armste helft per saldo niets heeft. Deze ongelijkheid groeit, en zal volgens Piketty bij ongewijzigd beleid ook blijven groeien. Dit is iets om zeer ongerust over te zijn. Vermogensongelijkheid leidt tot ongelijke kansen in het onderwijs, op de woonmarkt en meer algemeen in de toegang tot politieke en economische macht.

Bij alle aandacht voor ongelijkheid blijft één element merkwaardig genoeg onderbelicht, namelijk de rol van erfenissen. Dat zou anders moeten, zo laten wij zien in ons boek *Voor wie is de erfenis* (Van Gennep) dat deze zomer uitkwam. Een eenvoudige rekensom leert dat ruwweg 40 procent van alle particuliere vermogens afkomstig is van erfenissen. De vraag is daarom niet óf erfenissen de vermogensverdeling beïnvloeden, maar hóe.

Wieg

Jaarlijks wordt in Nederland 14 tot 15 miljard euro nagelaten. Zo'n 200 duizend mensen krijgen een erfenis (boven de belastingdrempel) met een gemiddelde omvang van 50.000 euro. Slechts rond de 10 procent van de erfenissen is groter dan een ton, maar bij elkaar opgeteld is deze 10 procent goed voor

meer dan de helft van het totale bedrag aan verkrijgingen. Om het precieze effect van erfenissen op de vermogensongelijkheid te berekenen, zijn onvoldoende cijfers beschikbaar. De gegevens zijn er wel, verstopt in de data van de Belastingdienst, maar ze worden door het CBS niet gebruikt en door de politiek niet opgevraagd. Dat is opzienbarend. Het betekent dat de Tweede Kamer bij het vaststellen van de tarieven en vrijstellingen van de erfbelasting niet weet wat de gevolgen zijn voor de vermogensverdeling. Alsof je in het donker zoekt naar de uitgang. Opmerkelijk ook in vergelijking met de aandacht voor de inkomenseffecten van politieke beslissingen, die berekend worden tot op de 0,1 procent.

Uit de wél beschikbare cijfers kunnen we de beredeneerde conclusie trekken dat grote erfenissen binnen de klassen van de vermogenden blijven en op die manier de ongelijke verdeling in stand houden. Dat betekent dat een aanzienlijk deel van de vermogensongelijkheid niet voortkomt uit verschillen in prestaties, maar uit de plek waar iemands wieg heeft gestaan. Er zijn bovendien duidelijke aanwijzingen voor belastingontwijking bij erfenissen, onder andere omdat veel bedrijfsvermogens niet terug te vinden zijn in de erfbelastingstatistieken. Het effect van erfenissen op de vermogensongelijkheid zou dus wel eens groter kunnen zijn dan we nu inschatten.

Sterftaks

Daarmee zijn er goede redenen om

DEBAT > Op 15 november wordt naar aanleiding van dit boek gedebatteerd in Nieuwspoort, Den Haag. 16.00 - 18.00 uur. Organisatie Weekblad Fiscaal Recht. Toegang is gratis. Zie www.nieuwspoort.nl

belasting te heffen op erfenissen. Toch is erfbelasting bij het publiek weinig populair en wordt dit weggezet als een 'sterftaks'. Ten onrechte, want niet de overledene wordt aansgeslagen maar de verkrijger. De kritiek dat over de nalatenschap al eerder belasting is betaald, is ook niet terecht: voor de verkrijger is het nieuw inkomen. Net zoals inkomsten uit arbeid of winst worden belast, worden ook de inkomsten uit een erfenis belast.

Veel wrevel over de erfbelasting komt voort uit familiegevoelens. Kinderen vinden dat wat van de ouders is, ook van hen is en dat de overheid zich daar niet in mag mengen. De erfbelasting houdt rekening met familiebanden via vrijstellingen en lagere tarieven, met name voor partner en kinderen. Daar zijn echter, in tijden van een veranderende betekenis van 'familie', flinke vraagtekens bij te plaatsen. Want waarom krijgen niet-familieleden voor wie erfstaters vergelijkbare affectieve gevoelens koesteren geen vrijstellingen of lagere tarieven? De bevoordeling van familierelaties door de overheid is op de keper beschouwd een vorm van ongelijke behandeling.

Familiebedrijf

Zeer in het oog springt de ruimhartige vrijstelling bij de overdracht van familiebedrijven. Het eerste miljoen euro is geheel vrijgesteld, en van de waarde daarboven nog eens 83 procent. De legitimering van deze vrijstelling is het behoud van familiebedrijven omdat deze een toegevoegde waarde hebben voor de Nederlandse economie.

De regeling is belangrijk voor het kleinschalige familiebedrijf, met name het boerenbedrijf. Maar ze leidt ook tot ongelijke behandeling: over de erfenis van een huis van een miljoen euro moet een kleine tweeton belasting betaald worden, over een familiebedrijf van een miljoen euro geen cent. De regeling kost de schatkist jaarlijks 400 miljoen euro en waarschijnlijk meer: het is een makkelijke manier voor vermogenden om erfbelasting te ontwijken.

Gelijke kansen

De erfbelasting was in de 19de eeuw een instrument voor 'modernisering', het doorbreken van de rol van overerving. Macht en bezit zouden niet langer verdeeld moeten worden op basis van familiebanden, maar op basis van verdienste. Dit was niet alleen een socialistische strijd, maar ook een liberaal project voor gelijke kansen. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw doet zich echter een omslag voor en is in veel landen de erfbelasting verlaagd. Nederland vormt in dit opzicht geen uitzondering. In 2009 zijn hier de tarieven verlaagd. De SP stemde tegen, GroenLinks en de PvdA waren akkoord omdat de verlaging gepaard ging met de aanpak van belastingontduiking – waar vervolgens weinig van terecht is gekomen. De gemiddelde effectieve belastingdruk op erfenissen bedraagt slechts 11 procent, tegen 54 procent op inkomen uit arbeid. En dat op een moment dat de vermogensongelijkheid en de overerving daarvan 19de-eeuwse proporties aannemen.

Politieke actie

GroenLinks pleit in haar verkiezingsprogramma voor het zwaarder belasten van grote erfenissen. Er is alle aanleiding voor GroenLinks om nu samen met andere linkse partijen in actie te komen. Het doel zou moeten zijn een erfbelasting die recht doet aan het verdelingsvraagstuk, maar de emotionele kanten van het erven niet uit het oog verliest. Dat kan op verschillende manieren. Door bijvoorbeeld de eerste 50.000 euro vrij te stellen en daarboven hogere tarieven op te leggen, blijven de meeste erfenisontvangers buiten schot – goed voor het draagvlak – en kan toch de opbrengst omhoog. Als vervolgens in die tarieven ook rekening wordt gehouden met het vermogen van de ontvanger – hoe rijker, hoe hoger het tarief – wordt daarmee een correctie geïntroduceerd op overerving van ongelijkheid. Je kunt een erfenis ook zien als een eenmalig extra inkomen en dus (eventueel na aftrek van de eerste 50.000 euro) optellen bij het belastbare inkomen dat onder de inkomstenbelasting valt. Dat heeft het voordeel dat mensen met een hoog inkomen meer belasting over een erfenis betalen dan mensen met een laag inkomen. En door creatieve politici zijn er vast nog wel meer alternatieven te bedenken.

/

Voor wie is de erfenis? Over vrijheid, gelijkheid en familiegevoel; door Paul de Beer, Jelle van der Meer, Janneke Plantenga en Wiemer Salverda. 2018, Van Gennep.

Handelsakko⁶²

in de 21e eeuw: Parijs-*proof* en rechtvaardig

Toekomstige handelsakkoorden moeten bijdragen aan een eerlijkere verdeling van onze welvaart en een duurzamere wereld. Een dergelijk handelsakkoord biedt niet alleen een duidelijk alternatief voor de huidige vrijhandelsagenda; het neemt ook wind uit de zeilen van politici als Trump, die de terechte onvrede over vrijhandel misbruiken voor een nationalistische agenda.

Door Bas Eickhout en Vincent Hurkens

Handelsoorlogen lijken terug van weggeweest. President Trump schuwt het tarievenwapen niet en weet in korte tijd ruzie te maken met Mexico, Canada, China en de EU. Dit na een lange periode waarin consensus leek te bestaan dat internationale handel goed is voor de economie en dus voor iedereen. Vrije en eerlijke handel is een van de eerste doelstellingen van de EU, vastgelegd in Artikel 3 van het Verdrag van Lissabon. Binnen de Europese Commissie is DG Handel (het Handelsministerie van de EU) een van de machtigste onderdelen van het EU-ambtenarenapparaat. Zelfs China sprak zich de afgelopen jaren steeds meer uit voor vrijhandel, zich realiserende dat het daarvan profiteert. Tot nu toe leidde de brede consensus dan ook altijd tot pro-handel conclusies. Tot Trump ten tonele verscheen...

Achter deze brede politieke consensus woedt al langer een maatschappelijke discussie over vrijhandel. Vertaald in eigentijdse termen zou je kunnen stellen dat de politieke elite en mainstream media de brede consensus over vrije handel lang hebben overschat en het debat erachter onderschat. Na de Val van de Muur in 1989 verschoof het hele politieke spectrum in de richting van meer marktwerking, een kleinere overheid en een geloof dat vrijhandel alleen winnaars kent. Politici die begonnen aan een nieuwe groot-schalige handelsronde van de WTO in Seattle in 1999 hadden het verzet tegen ongebreideld geloof in de positieve effecten van meer globalisering en vrijhandel onderschat, met de 'Slag van Seattle' tot gevolg. De bezwaren van anders-globalisten in Seattle tegen de toenemende macht van multinationals, private winsten die publieke belangen overschaduwden en de impact van handelsregels op democratische zeggenschap, staan nog steeds pal overeind.

De multilaterale handelsagenda kwam in zwaar terecht. Steeds assertievere opkomende economieën en ontwikkelingslanden in combinatie met een agres-

orden

sieve landbouwlobby uit de VS en de EU stonden mondiale afspraken over vrijere handel in de weg. Sinds het falen van de Doha-ronde lijkt een multilateraal handelsakkoord nu verder weg dan ooit.

Nieuw verzet

Hoewel de WTO weinig vooruitgang heeft geboekt sinds 1999, is de politieke wens van regeringen voor meer vrijhandel er niet minder om geworden. Door het falen van de multilaterale handelsagenda gingen de verschillende handelsblokken op zoek naar bilaterale en regionale handelsovereenkomsten.

Bilaterale handelsovereenkomsten tussen EU-landen en ontwikkelingslanden bestaan al langer, met name om oud-koloniën preferentiële toegang te bieden tot de Europese markt. Maar sinds de Cotonou Overeenkomst uit 2000 wordt meer en meer ingezet op wederkerige handelsovereenkomsten; de zogenaamde Economic Partnership Agreements (EPA's). Oftewel: markttoegang moet aan beide kanten worden geregeld. Dit is ook de voornaamste reden dat EPA's op veel verzet stuiten: ontwikkelingslanden worden gedwongen hun markten te openen, wat een ongelijke macht voor Europese bedrijven oplevert aangezien zij met veel meer kapitaal de productie in de ontwikkelingslanden kunnen overnemen, wat lokale economische ontwikkelingen totaal verstoort. Linkse en groene partijen hebben tot nu toe dan ook altijd tegen EPA's gestemd.

Maar onderhandelingen over bilaterale handelsakkoorden begonnen het afgelopen decennium ook tussen de EU en de grote en rijke handelsblokken zoals de VS, Japan, Canada, Zuid-Korea en Singapore. In 2013 sprak President Obama de wens uit om tot een bilateraal handelsakkoord tussen de VS en de EU te komen: TTIP (Transatlantic Trade and Investment Partnership). Daarmee zou TTIP een eerste verdrag worden tussen twee economisch gelijkwaardige grootmachten. De ambitie daarbij ging verder dan traditionele handelsakkoorden die erop gericht waren om tariefmuren af te schaffen. De tarieven waren immers al laag tussen de VS en EU. De grootste winst zou moeten komen van het afbouwen van andere niet-tarifaire handelsbelemmering zoals producteisen, en toelatingsprocedures.

Chloorkip

Wat de één beschouwt als een handelsbelemmering, is voor de ander een essentieel stuk consumentenbescherming. Van de in TTIP voorgenomen handelsafspraken over de kleur van elektriciteitsdraden lag niemand wakker. Maar veiligheidseisen voor auto's harmoniseren is ingrijpender: in de VS wordt vooral ingezet op veiligheid van de bestuurder (dus steeds stevigere voorkanten die botsingen kunnen overleven), terwijl in de EU juist ook wordt nagedacht over de veiligheid van de voetganger (dus inzet op meebuijgende motorkappen). Wat als de Amerikaanse auto met harde voorkant ook op de Europese wegen mag komen? Deze zorgen zijn nog groter als het gaat om afspraken rond voedselkwaliteit, zoals hormoonvlees en de beruchte chloorkip.

De plannen om investeerders een instrument te geven om overheden aan te klagen indien handelsregels niet werden nageleefd, droeg extra bij aan het verzet tegen TTIP. Dit zogenaamde *Investor-State Dispute Mechanism* zou er in de praktijk toe kunnen leiden dat lokale, nationale of Europese wetten worden afgezwakt of vertraagd uit angst voor schadeclaims van grote bedrijven.

Met TTIP liet de sluimerende maatschappelijke onvrede die we in Seattle zagen, opnieuw zijn gezicht zien. Het simplistische klassieke beeld dat vrijhandel het bruto nationaal product verhoogt en dus goed is, werd niet langer voor zoete koek geslikt. De dogmatische voorstanders van vrijhandel bleken nauwelijks in staat om fundamentele vragen te beantwoorden. Wie profiteert er eigenlijk van TTIP: grote exportbedrijven, of ook het midden- en kleinbedrijf? Welke impact heeft TTIP op klimaatverandering? Waarom zouden we multinationals nog meer macht geven? Hoeveel zeggenschap verliezen landen, regio's en gemeentes? En niet te vergeten: als twee machtige handelsblokken de handelsregels onderling vormgeven, welk effect heeft dat op ontwikkelingslanden?

Grofweg zijn er drie bezwaren tegen TTIP en andere hedendaagse handelsakkoorden. De eerste: vrijhandel mag dan goed zijn voor de economie, maar niet voor een gelijke verdeling van de welvaart. Het veronderstelde *trickle down* effect van de welvaarts-winst van handelsakkoorden vindt in werkelijkheid

Progressieve idealen zoals duurzaamheid en gelijkheid zijn niet te realiseren zonder vergaande internationale samenwerking, waarvan handelsbeleid een belangrijk onderdeel is.

/

niet plaats. De welvaartswinst bereikt met name hoger geschoolden terwijl laaggeschoold werk juist verdwijnt en de ongelijkheid toeneemt. Ten tweede zijn handelsakkoorden er vooral om barrières voor het bedrijfsleven weg te nemen zonder dat daar tastbare afspraken over sociale standaarden en duurzaamheid tegenover staan. In de derde plaats geven handelsakkoorden nog meer macht aan het bedrijfsleven, wat ten koste gaat van democratische zeggenschap. Dit heeft verstrekkende gevolgen voor sociale, consumenten- en milieustandaarden. In de EU kan het Europees Parlement meebe beslissen over de regels die gelden voor de interne markt. Bij de handelsstandaarden die in het kader van bilaterale akkoorden worden gezet, is deze democratische controle vrijwel afwezig.

Blij met Trump?

Eind 2016 maakte president Trump duidelijk dat hij niets van handelsverdragen moet hebben en trok hij de stekker uit de lopende TTIP-onderhandelingen. Daarnaast stapte hij uit de onderhandelingen met Aziatische landen (TPP) en heeft hij de deal met Canada en Mexico (NAFTA) opengebroken. In de ogen van Trump pakken handelsovereenkomsten slecht uit voor de Verenigde Staten omdat sommige sectoren hun activiteiten naar het buitenland hebben verplaatst voor goedkopere productie aldaar. De jarenlange strijd van progressief Europa om TTIP van tafel te krijgen, kreeg ineens vleugels: de onderhandelingen over TTIP liggen nu volledig stil.

Moeten we als groene beweging dan blij zijn met de handelsagenda van Trump? Schadelijke handelsakkoorden komen dankzij hem op losse schroeven te staan, maar zijn botte dreigementen tegen alle handelspartners om tariefmuren op te werpen, zorgen voor nog meer spanningen en conflicten. Trump's handelsagenda brengt internationaal gereguleerde handel met respect voor duurzaamheid en mensenrechten geen stap dichterbij. Tegelijkertijd zorgt de nieuwe koers van de Amerikaanse regering er wel voor dat het jarenlange simplistische denken over handel nog meer ter discussie komt te staan. Meer handel leidt tot meer specialisatie, efficiëntie, lagere prijzen en een hoger BNP, maar wie profiteert ervan? Trump zag haarscherp dat kiezers in Pennsylvania, Wisconsin,

Ohio en Michigan niets merkten van de beloofde voorspoed die vrijhandel zou brengen.

Trump werpt een nieuw dilemma op voor progressieve critici van de handelsakkoorden die de EU momenteel sluit met onder andere Canada (CETA), Japan (JEFTA), Mexico en India. Hoewel de kritiek op TTIP de Europese Commissie en nationale regeringen heeft aangespoord tot een nieuwe retoriek over hoe deze akkoorden eerlijke standaarden zouden gaan zetten, zijn ze nog altijd gestoeld op het ouderwetse denken dat iedere handelsbarrière er één te veel is. Maar het simpelweg afwijzen van bilaterale handelsakkoorden in deze geopolitiek onrustige tijden, is ongewenst vanuit het doel om handel en internationale samenwerking mondiaal beter te reguleren. Het ontstaan van de EU was ook geënt op handel tussen EU-naties om zo een nieuwe oorlog te voorkomen. Progressieve idealen zoals duurzaamheid, gelijkheid en respect voor mensenrechten zijn niet te realiseren zonder vergaande internationale samenwerking, waarvan handelsbeleid een belangrijk onderdeel is.

Handelsverdrag moet bijdragen aan 'Parijs'

Voor de groene beweging is het daarom urgenter dan ooit om constructieve voorstellen te doen die handelsbeleid in een nieuwe richting duwen, zonder de ingezette ontwikkeling van Trump te ondersteunen die de mondiale samenwerking verder aantast.

Een groene visie op handel begint met het expliciet uit elkaar halen van doel en middel. Handelsbeleid is slechts een van de instrumenten om welvaart te vergroten, naast een wellicht nog belangrijker Europees groen industrieel beleid dat innovatie stimuleert en de duurzame en digitale transitie vormgeeft. Waar het wegnemen van handelsbarrières bij gevestigde politieke partijen nog altijd een doel op zich lijkt te zijn, moeten ze vanuit een groen en links perspectief altijd worden getoetst aan hun bijdrage aan het welzijn van alle mensen tegen een minimale milieudruk.

Concreter betekent dit dat ieder handelsverdrag moet bijdragen aan het halen van de Parijs-klimaatdoelen. Het Klimaatakkoord is leidend en bindt handelsverdragen. Dit zou de huidige situatie, waarin klimaatbeleid eerst moet worden gelegitimeerd als het leidt tot handelsbelemmeringen, omdraaien. Het

De EU moet geen enkel handelsverdrag aangaan met een land dat het Parijs-akkoord niet heeft geratificeerd.

/

betekent dat de EU geen enkel handelsverdrag aangaat met een land dat het Parijs-akkoord niet heeft geratificeerd. Het betekent ook dat de EU haar eigen klimaatbeleid moet aanpassen, zodat emissierechten niet langer gratis worden weggegeven. Zodra ieder emissierecht wordt geveild, kan de ontstane CO₂-prijs aan de grens van de EU-markt als heffing gaan gelden voor producten uit landen die een zwakker klimaatbeleid voeren. Handel wordt daarmee een instrument voor effectief klimaatbeleid in plaats van een obstakel.

De nieuwe generatie handelsakkoorden bevatten over het algemeen een duurzaamheidshoofdstuk waarin de partijen hun intentie uitspreken om rekening te houden met de impact van handel op mens en milieu. Juridisch gezien hebben deze teksten echter weinig waarde. Handelsverdragen zouden daadwerkelijk een instrument kunnen worden om de zo broodnodige regels te stellen aan het gedrag van multinationals. Als deze hoofdstukken concrete en juridisch afdwingbare instrumenten bevatten om handel te laten bijdragen aan de Duurzaamheidsdoelen van de VN (de SDG's), kunnen we met recht zeggen dat handelsakkoorden mondiale standaarden zetten. Deze doelen gaan over schone energie, fatsoenlijk werk innovatie, schone consumptie en productie en samenwerking. Dit zal ertoe leiden dat handelsverdragen ook een duidelijke wereldwijde sociale en duurzame uitwerking hebben.

Mensenrechtenschendingen

Handelsakkoorden hebben ook het potentieel om bij te dragen aan de aanpak van vele misstanden veroorzaakt door bedrijven. Handelsakkoorden moeten regels stellen om mensenrechtenschendingen in productieketens te voorkomen, van batterijen (conflictmineralen) tot textiel (kinderarbeid). Ook het hardnekkige probleem van multinationals die belas-

ting ontwijken door met winsten te schuiven, hoort thuis in handelsafspraken. Volledige transparantie over betaalde belastingen en echte eigenaren van bedrijven moet een voorwaarde voor handelsdeals worden. Niet alleen de ratificatie, maar ook de effectieve implementatie van ILO-standaarden (de internationale arbeidsorganisatie de VN) is een minimumvereiste. In plaats van de dienstensector slechts verder te liberaliseren, zouden handelsafspraken paal en perk moeten stellen aan de veronachtzaming bij de omgang van digitale persoonlijke gegevens.

Eerlijke verdeling

Tot slot moet het proces om tot handelsovereenkomsten te komen veel beter democratisch worden ingebed. Het recht van parlementen om te stemmen over een handelsakkoord dat na jaren van onderhandelingen tot stand komt, is volstrekt onvoldoende. Na maatschappelijke consultatie moeten nationale parlementen en het Europees Parlement een breed gedragen mandaat goedkeuren voordat de onderhandelingen kunnen beginnen. Bij dit mandaat moeten analyses beschikbaar zijn wat te verwachte gevolgen zijn van een dergelijke handelsovereenkomst voor de VN 2030 Duurzaamheidsagenda, zodat helder is hoe handelsbetrekkingen bijdragen aan welzijn en duurzaamheid.

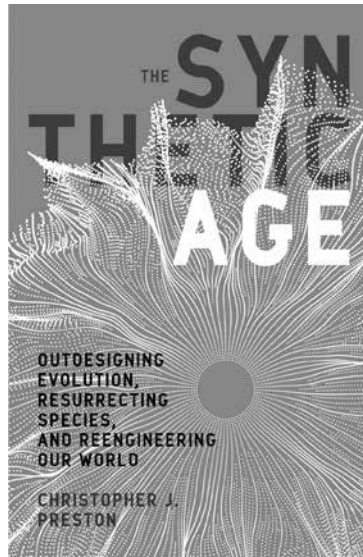
Als aan deze eisen wordt voldaan, kan een handelsovereenkomst een middel zijn tot een eerlijkere verdeling van onze welvaart en een duurzamere wereld. Op die manier neemt handel een duidelijke plaats in om bepaalde doelen te bereiken. Niet alleen biedt dat een duidelijk alternatief voor de huidige vrij-handelsagenda; het neemt ook wind uit de zeilen van politici als Trump, die de terechte onvrede over vrij-handel misbruiken voor een nationalistische agenda.

/

Als variant op het veelgebruikte Antropoceen stelt Christopher Preston voor te spreken van het Synthetisch Tijdperk of het Plastoceen: een tijdperk waarin de mens niet meer leeft in een wereld die hij gevonden heeft, maar in één die wordt vormgegeven door ingenieurs. In deze nieuwe werkelijkheid moeten we vooral de vraag stellen: wat is de wereld die we willen creëren?

Door **Petra van der Kooij**

Er is geen plek op de aarde meer die niet is aangetast door de mens. Ongerepte natuur is iets dat tot het verleden behoort en zelfs de fundamentele processen waarvan ecosystemen afhankelijk zijn, zoals de koolstof- en de fosforcyclus, blijven niet onberoerd. Onbedoeld heeft de mensheid de natuurlijke omgeving aangepast, maar niet in haar voordeel. De enorme droogte waarmee Europa deze zomer kampte, kan niet worden genegeerd en als we op deze voet doorgaan, ziet de toekomst er niet al te rooskleurig uit. Deze zomer is voor mij, en ik hoop voor vele anderen, een stimulans om daadkracht te tonen om de effecten van klimaatverandering te verminderen. Nieuwe technologische mogelijkheden bieden zich hiervoor aan.

Christopher Preston, hoogleraar milieufilosofie aan de University of Montana en voormalig *visiting fellow* aan de Vrije Universiteit Amsterdam, moedigt ons aan om deze nieuwe technologieën kritisch te bejegenen. We moeten ons steeds de vraag stellen: *wat is de wereld die we willen creëren?*

De synthetische wereld

De aanleiding voor deze vraag is onder meer de opkomst van technologieën waarmee we fundamentele natuurlijke processen kunnen veranderen – maar nu intentioneel. De constructie van DNA, de weerkaatsing van zonlicht en de compositie van ecosystemen; wat eens natuurlijke processen waren, worden met de nieuwe technologische mogelijkheden producten van menselijke keuzes. Deze ingrepen hebben verregaande consequenties voor de samenleving. Preston stelt daarom voor te spreken van het *Synthetisch Tijdperk* of het *Plastoceen* (een variatie op het veelgebruikte Antropoceen): een tijdperk waarin de mens niet meer leeft in een wereld die hij gevonden heeft, maar in één die wordt vormgegeven door ingenieurs. De nieuwe technologische mogelijk-

heden, de dreiging van klimaatverandering en de maakbaarheid van de samenleving vragen volgens Preston niet enkel om een analyse van deze ontwikkelingen *an sich*, maar ook om een ethische analyse van de wenselijkheid ervan.

Neanderthalers en nanobots

Preston begint met een uitgebreide en fascinerende beschrijving van een aantal technologische ontwikkelingen. De eerste hoofdstukken lezen weg als een spannende roman. De absurditeit van wat er mogelijk is, is even fascinerend als verontrustend: het weer tot leven brengen van de neanderthaler, synthetische microben die emissie-neutrale brandstoffen leveren, of nanobots (minirobots die op plekken kunnen komen waar de mens niet bij kan) die cholesterol en kankercellen tegengaan of smog verwijderen.

Preston is kritisch over deze nieuwe ontwikkelingen. Sommige van deze technologieën moeten we ongetwijfeld omarmen om gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan of de gezondheidszorg te verbeteren, maar hij waarschuwt ook voor de verleiding van een technologische 'fix' van sociale vraagstukken. Dat is problematisch, want er zullen naast voordelen ook nadelen kleven aan deze technologieën. Om daadwerkelijk nuttig te zijn voor de mens zijn er bijvoorbeeld heel veel nanobots nodig – ze zijn immers heel klein. Hierdoor is het een groot voordeel als de bots zichzelf kunnen reproduceren, maar daarmee verliest de mens tegelijkertijd de controle

over hen. Wat als de bots zichzelf zo snel reproduceren dat ze een plaag worden? Of als er onvoorziene mutaties optreden met ongekende gevolgen? Bovendien zijn de langetermijnevolgen voor het milieu en onze gezondheid onbekend, om nog maar te zwijgen over de sociale rechtvaardigheid. Wanneer we de macht grijpen over de fysische wereld geven we dus tegelijkertijd een bepaalde controle en voorspelbaarheid uit handen.

Natuurlijke limieten

De mens heeft zich altijd moeten aanpassen aan de grenzen van de natuur. Sommige grondstoffen zijn eindig, de evolutie bepaalt ons genoom en de atmosfeer heeft een beperkte capaciteit om broeikasgassen op te nemen. Wat de door Preston besproken technologieën gemeen hebben, is dat ze de natuurlijke limieten uitdagen. Nanotechnologie kent geen materiële limieten, synthetische biologie stelt de mens in staat om het genoom aan te passen en door *geo-engineering* zouden we ecologische limieten kunnen overwinnen. Dit brengt nieuwe ethische vraagstukken met zich mee. De relatie tussen de mens en zijn omgeving verandert diepgaand. Met het verdwijnen van natuurlijke limieten zal de omgeving steeds meer bestaan uit menselijke creaties in plaats van natuurlijke producten. We bepalen niet enkel meer hoe de planeet eruitziet, maar ook hoe ze werkt. In hoeverre mag de mens ingrijpen in de elementaire processen van de natuur om die in dienst te stellen van zichzelf?

Er bestaan verschillende perspectieven op de wenselijkheid van zulke radicale ingrepen en de veranderende rol van de mens. Enerzijds zijn er de techno-optimisten, die deze ontwikkelingen omarmen en de mens uitroepen tot de vormgever van de aarde, anderzijds zijn er sceptici die huiverig staan tegenover de verregaande gevolgen van deze technologie en betwijfelen of de voordelen wel opwegen tegen de nadelen. Zonder duidelijk positie te kiezen, waarschuwt Preston dat we voorzichtig moeten zijn. Het is belangrijk dat we de juiste afwegingen maken over welke technologieën daadwerkelijk een bijdrage kunnen leveren aan de samenleving. Democratie is daarbij essentieel voor een rechtvaardige wereld. Voorkomen moet worden dat een kleine groep experts de dienst gaat uitmaken of economische belangen de doorslag geven. Burgers moeten beslissen.

Wildernis

Hoe we dit democratische proces precies moeten aanpakken, blijft onderbelicht in Prestons analyse. Hij grijpt deze discussie vooral aan om het concept 'wildernis' nog eens goed onder de loep te nemen. In debatten over het Antropoceen of het Plastoceen wordt vaak benadrukt dat er niet meer zoiets bestaat als wilde natuur. Maar, betwist Preston, is wildernis wel hetzelfde als ongegrepte natuur? Klopt het wel dat er geen wildernis meer is – en is een wereld zonder wildernis überhaupt mogelijk? Preston maakt de frictie tussen natuurbeheersing en de

toenemende onvoorspelbaarheid van menselijke creaties expliciet. We kunnen wel veronderstellen dat we de aarde kunnen beheersen, maar gezien de onvoorspelbaarheid van zowel verder evoluerende natuurlijke processen als complexe samenlevingen denkt Preston niet dat nieuwe creaties ondergeschikt zullen blijven aan het *design* van de ingenieur. Zoals de wilde natuur onvoorspelbaar was, zal ook de synthetische wereld grillig zijn. Die nieuwe wildernis heeft waarde en maakt de wereld mooier, maar kent ook een duistere kant. Er kleven grote risico's aan de technologische verleidingen. Preston stelt daarom dat de ongekende en onomkeerbare effecten van opkomende technologieën terughoudendheid vereisen. We moeten eerst de risico's goed overdenken voordat we het synthetisch tijdperk binnenstappen.

Het belang van democratie

Groene partijen, die opkwamen in de jaren zestig en zeventig, hebben altijd het belang en de limieten van de natuurlijke omgeving erkend. Door gevaarlijke klimaatverandering en de aantasting van fundamentele natuurlijke processen moeten groene partijen zich herbezinnen op hun positie ten opzichte van de natuur. Het is hun taak om bij besluitvorming afwegingen te maken tussen het menselijk welzijn, de waarde van de natuur en het nut van technologische ontwikkelingen.

Een tweede stap is het formuleren van maatregelen en benoemen van instanties om technologieën te reguleren. De toekomst van

de aarde is te belangrijk om over te laten aan het ingenieursgilde en het bedrijfsleven. Als we niet oppassen en het debat niet opzoeken, ligt een wereld bestuurd door een technocratische en economische elite in het verschiet. De belangrijke boodschap van Preston is dat dit moet en kan worden voorkomen. De 'wildheid' van technologie vraagt om een voortdurende discussie over kansen en risico's. GroenLinks kan dit debat naar de publieke arena vertalen en zal als groene partij een weloverwogen standpunt moeten vormen over wat de toekomst is die we willen en welke rol technologie hierin speelt. Alleen door proactief te handelen kan de politiek enigszins controle houden over de beslissing welke technologieën er komen en wie hiervan profiteren.

/
Christopher J. Preston, *The Synthetic Age: Outdesigning Evolution, Resurrecting Species, and Reengineering our World*, MIT Press, 2018

Wie wil er meer democratie?

We lijden aan 'democratische metaalmoeheid': onze democratie is lang en breed af, en toch willen we er maar steeds aan blijven sleutelen. Dat stelt Gijs van Oenen in het boek *Overspannen democratie*.

Zijn oplossing: 'algoritmisch-democratische' besluitvorming om de vermoeide burger wat werk uit handen te nemen.

Door **Harmen Binnema**

Meer, meer, meer! Dat zou volgens Gijs van Oenen iedereen antwoorden op de vraag of we meer of minder democratie willen. In dat antwoord zou tegelijk ook het probleem schuilen. Niet zozeer het gebrek aan democratie is volgens hem de tragedie van ons hedendaagse politieke stelsel, maar juist het feit dat de democratie af is, goed functioneert en we er toch telkens iets aan willen verbeteren en veranderen. Van Oenen, universitair hoofddocent praktische filosofie aan de Erasmus Universiteit, noemt dit fenomeen 'overspannen democratie', tevens de titel van het boek dat hij in juni publiceerde. Hierin beschrijft hij zowel de kenmerken van onze democratische 'metaalmoeheid' als een mogelijke remedie om deze te lijf te gaan.

Onze hoge verwachtingen van

democratie komen in verschillende vormen. We zijn zodanig gesocialiseerd en geëmancipeerd dat we onze opvatting over allerlei onderwerpen graag willen laten horen – en ook verwachten dat de overheid naar ons luistert. Een overheid die ons in de vorm van inspraakprocedures, peilingen en interactief beleid telkens naar die opvatting vraagt, versterkt deze verwachting. Bovendien heeft de democratie zelf hoge verwachtingen van ons: medezeggenschap, actief burgerschap – het mede maken en mede verantwoordelijkheid dragen voor beleid – is de norm geworden. We voelen ons tekort gedaan, maar vooral ook tekort schieten wanneer daar niet aan wordt voldaan. En dat zorgt voor die overspannenheid: we kunnen al die democratische activiteit en betrokkenheid simpelweg niet meer aan.

Frustrerende krachten

Twee andere redenerlijnen in het boek, die eveneens gaan over de verwachtingen ten aanzien van democratie, betreffen de rol van frustrerende krachten en het democratisch ideaal van het populisme. Het neoliberalisme en

de wetten van de markt, die ons als consumenten naar de democratie laten kijken, zitten danig in de weg. Van Oenen bespreekt bovendien de versturende invloed van de media, nieuwe 'tegenpublieken' (minderheidsgroepen die in het openbare debat beperkt aan bod komen) en internationalisering. Het populisme draagt de belofte in zich van een pure democratie, waarin de volkswil rechtstreeks tot uitdrukking wordt gebracht. Zonder alle krachten die dit in de weg zitten: de elite die niet luistert, doet wat zij zelf wil en aan het pluche zit vastgekleefd.

Besluitvorming via algoritmen

De oplossing die Van Oenen propageert om de metaalmoeheid tegen te gaan, is 'algoritmisch-democratische besluitvorming'. Dit betreft het verzamelen van informatie over burgers gebaseerd op de technieken die Amazon, Google en Facebook al toepassen voor gepersonaliseerde zoekresultaten en op eeniëders (veronderstelde) behoeften toegespitste advertenties. Het idee is dat de overheid via algoritmen op een intelligente manier informatie verzamelt over opvattingen van burgers. Opvattingen die zij her en der al hebben achtergelaten: op sociale media, maar ook in bijvoorbeeld eerdere enquêtes van de overheid en onderzoeksinstellingen. Hieruit distilleert de overheid een beeld van de positie van groepen burgers ten aanzien van bepaalde thema's. Algoritmen op basis van big data zouden de overheid nog beter in staat stellen naar de burgers te luiste-

ren en nemen bovendien, als een soort dienstverlening de (te) zware taak van burgers weg om steeds opnieuw hun mening te moeten geven en mee te moeten doen. Het algoritme 'weet' daarnaast beter wat burgers ergens van vinden, en formuleert dit beter dan zij zelf zouden kunnen tijdens een inspraakreactie of via interactieve besluitvorming.

Het is niet verrassend dat met name het pleidooi voor algoritmische democratie de meeste aandacht heeft gekregen in de besprekingen van dit boek – en tevens de meeste kritiek. Hoe transparant en democratisch zijn algoritmes? Zijn algoritmes controleerbaar? Wat wordt over mij verzameld, door wie en met welk doel? Wat is het risico van commercialisering en het verder vervagen van de grens tussen publiek en privaat? Bezwaren waar Van Oenen ten dele al in zijn boek op ingaat, in elk geval door te pleiten voor het behoud van deliberatieve democratie naast algoritmische democratie. De uitkomsten van beide processen kunnen dan met elkaar worden vergeleken en algoritme en deliberatie kunnen als het ware van elkaar leren.

Anekdotisch bewijs

Overspannen democratie is een origineel en verfrissend boek, zij het niet zo controversieel als tot twee maal toe op de achterflap wordt gesteld. Mogelijk geldt dit wél voor de oplossing van algoritmische democratie, maar al veel minder voor de probleemanalyse die daaraan vooraf gaat. Het mede verantwoordelijk maken

van burgers en de keerzijden van actief burgerschap in de vorm van overvraagde vrijwilligers en mantelzorgers zijn al regelmatig benoemd. Van Oenen is het meest overtuigend in zijn politieke theorie en de intelligente en toegankelijke manier waarop hij inzichten van onder meer Hegel, Habermas, Foucault en Rancière een plek weet te geven in zijn betoog. De empirische onderbouwing voor de stelling dat burgers zulke hoge verwachtingen hebben van democratie en dat die verwachtingen steeds verder worden opgeschroefd, is echter op zijn best mager. Het is jammer dat we hier niet meer krijgen dan wat anekdotisch bewijs van een via Google gevonden voorbeeld over luisteren naar de burger in de Veiligheidsregio Fryslân, en een persoonlijke ervaring van de auteur met gemeentelijke ambtenaren bij de herinrichting van zijn straat.

Juist in de vele onderzoeken die worden aangehaald onder het kopje 'peilend bestuur' was tenminste één nuancering te vinden van de zogenaamd steeds oplopende verwachtingen. Gezien de specifieke betekenis die Van Oenen toekent aan de oprichting van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is het opmerkelijk dat hij met de rijkdom aan data over de democratieopvattingen van burgers die het SCP jaar in jaar uit verzamelt, zo weinig doet in het boek. In elk geval zie ik daarin een veel genuanceerder beeld dan de wat te simpele voorstelling dat 'we' naar meer democratie verlangen. Evenmin zijn er concrete aanwijzingen dat burgers demo-

cratisch overbelast of vermoeid zouden zijn. In plaats daarvan zien we dat zes op de tien Nederlanders op geen enkele manier politiek hebben geparticipeerd -verkiezingen buiten beschouwing gelaten. Bij de mensen die wel participeren, heeft in de afgelopen vijftien jaar discussie of actie via internet en *social media* sterk aan populariteit gewonnen, terwijl deelname aan protesten, contacten met politici en deelname aan inspraakavonden alle zijn afgenomen.

Instrumentaliseren

De hoge verwachtingen vanuit de overheid zijn wat mij betreft beter herkenbaar (en te onderbouwen). Dit heeft echter te vaak eerder het karakter van het 'instrumentaliseren' van de burger ten behoeve van de doelen van de overheid of het ongegeneerd over de schutting gooien van publieke taken, dan met het bevorderen van democratie. Onderzoek naar burgerparticipatie en interactief beleid laat zien dat het met het luisteren naar de burger en responsiviteit van de overheid minder goed gesteld is dan Van Oenen optimistisch stelt en dat coproduceren van beleid eerder uitzondering dan regel is. We hebben al evenveel optimisme nodig – of een minimale definitie van deliberatie – om te stellen dat in die voorbeelden sprake is van deliberatieve democratie. Laat staan wanneer die deliberatieve democratie via algoritmen in evenwicht gebracht zou moeten worden.

Ik vrees dat de democratie minder goed functioneert en min-

der af is dan Van Oenen het doet voorkomen, en dat er wel degelijk reden is om te streven naar verbetering en verandering. Terecht stelt Van Oenen dat democratisering geen doel op zich is en dat eerst een deugdelijke analyse van het probleem nodig is. Maar juist omdat die analyse nogal wankel is, overtuigt de oplossing van de algoritmische democratie niet. Noch voor de passieve burger die verlangt naar leiders die doen wat het volk wil, noch voor de (te) betrokken burger die zich niet gehoord weet. Vooral op lokaal niveau, waar de laatste jaren veel geëxperimenteerd wordt met nieuwe vormen van democratie, zijn politici, ambtenaren, maatschappelijke organisaties en burgers op zoek naar wat werkt. Voor hen biedt Van Oenen helaas te weinig praktische handvatten, en mij bekruipt juist het gevoel dat met zijn oplossing systemen en technieken de voor democratie zo belangrijke dialoog gaan overvleugelen.

Harmen Binnema

/

Gijs van Oenen, *'Overspannen democratie'*, *Boom Filosofie*, 2018, € 20,-

vrijdag 16 november: Conferentie circulair bouwen

De bouwsector is verantwoordelijk voor circa de helft van het grondstofverbruik en 40% van het afval in Nederland. Gebouwen zijn met 35% de grootste bron van CO₂-uitstoot. Als we een circulaire economie willen, die zuinig is op grondstoffen, geen afval of vervuiling meer produceert en op schone energie draait, moet er een grote slag gemaakt worden in de bouw.

Nederland heeft de ambitie om circulair te zijn in 2050. We moeten dus anders gaan ontwerpen, bouwen, verbouwen en slopen. Dit vormt een uitdaging voor de bouwsector, maar ook voor overheden. Gelukkig zijn er inspirerende voorbeelden, zoals het circulair paviljoen Circl op de Amsterdamse Zuidas (zie foto). Dit is dan ook de locatie voor een conferentie over circulair bouwen van Bureau de Helling en Milieunetwerk GroenLinks.

Tijdens deze conferentie

onderzoeken we de mogelijkheden voor lokale, provinciale en nationale politici om circulair bouwen aan te jagen, in samenhang met de energietransitie. Circulair bouwen belooft namelijk niet alleen een besparing op grondstoffen en afval, maar ook op CO₂-uitstoot. Tevens werpen we een blik op de toekomst: als Nederland in 2050 circulair is, zoals regering en Kamer willen, hoe bouwen en wonen we dan?

Spreekers zijn onder meer Suzanne Kröger en Paul Smeulders (Tweede Kamerleden GroenLinks), Paul Terwisscha (Woonbedrijf Eindhoven, Transitieteam Circulaire Bouweconomie), Stefan van Uffelen (Betonakkoord, Madaster), Erik Koremans (New Horizon Urban Mining), Jos de Krieger (Superuse Studios), Jeroen van der Waal (gemeente Amsterdam, Transitieteam Circulaire Bouweconomie), Wim Beelen (gemeente Utrecht) en vele anderen.

/

Tijd: 13 tot 18 uur

Plaats: Circl, Amsterdam

Info en aanmelding: www.bureaudehelling.nl/circulairbouwen

De Helling zoekt medewerkers!

Tijdschrift de Helling is op zoek naar journalisten en eindredacteuren die het leuk vinden om op vrijwillige basis bijdragen te leveren aan het kwartaalblad van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks. Ben je een ervaren schrijver die zich graag vastbijt in een diepgravend, maar toch prettig leesbaar essay of boekbespreking? Een interviewer die geen genoegen neemt met vage antwoorden? Een eindredacteur die op elke punt en komma zout legt, en ervan geniet om stukken van anderen naar een hoger niveau te tillen? En lijkt het je een uitdaging om mee te helpen het tijdschrift inhoudelijk en taalkundig te verbeteren? Dan kom ik graag met je in contact. Stuur je cv, een korte motivatie en een voorbeeld uit eigen werk naar svdeynden@groenlinks.nl ovv Meehelpen aan de Helling.

Bureau de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

> bureaudehelling.nl

DIRECTEUR

· Robbert Bodegraven

MEDEWERKERS

· Dirk van Hoorn
· Suzanne van den Eynden
· Marnix Koopman
· Simon Otjes
· Richard Wouters

STAGIAIRES

· Maas Prinsen
· Cato Rademakers

MEDEWERKERS 'DEMOCRACY DEVELOPMENT ABROAD'

· Anne de Boer
· Mirjam Tiems

RAAD VAN ADVIES

· Nevin Özütok (voorzitter)
· Jessie Bokhoven
· Martien Das
· Albert Faber
· Eva Groen-Reijnen
· Anita de Horde
· Theo Verstraal

OVER DE AUTEURS

Paul de **Beer** (1957) is bijzonder hoogleraar Arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam.

Harmen **Binnema** (1979) is universitair docent en programma-coördinator Bestuur en Beleid aan de rechtenfaculteit van de Universiteit Utrecht.

Jan Willem **Duyvendak** (1959) is hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en directeur van het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS-KNAW).

Bas **Eickhout** (1976) is delegatie-leider voor GroenLinks in het Europees Parlement en lijsttrekker bij de Europese verkiezingen in 2019.

Suzanne **van den Eynden** (1978) is hoofdredacteur van tijdschrift de Helling.

Albert **Faber** (1972) is milieukundige en beleidsambtenaar, en lid van de Raad van Advies van Bureau de Helling.

Vincent **Hurkens** (1984) is beleids-medewerker voor GroenLinks in het Europees Parlement

Ira van **Keulen** (1973) is parlementair liaison en senior onderzoeker bij het Rathenau Instituut

Petra van der **Kooij** (1991) doet promotieonderzoek in de politiek filosofie en klimaatethiek aan de Universiteit Utrecht.

Iris **Korthagen** (1986) is onderzoeker bij het Rathenau Instituut

Jelle van der **Meer** (1957) is journalistiek onderzoeker; www.jellevandermeer.nl

Thomas **Mertens** (1955) is hoogleraar Rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Janneke **Plantenga** (1956) is hoogleraar Economie aan de Universiteit Utrecht.

Joost **Raessens** (1960) is hoogleraar Mediatheorie aan de Universiteit Utrecht. Raessens geeft leiding aan *Persuasive Gaming* (persuasive-gaming.nl) en het Utrecht Center for Game Research (gameresearch.nl).

Wiemer **Salverda** (1947) is emeritus hoogleraar Arbeidsmarkt en Ongelijkheid aan de Universiteit van Amsterdam.

Tineke **Strik** (1961) is Eerste Kamerlid voor GroenLinks en lid van de Raad van Europa.

Evelien **Tonkens** (1961) is hoogleraar Burgerschap en Humanisering van de Publieke Sector aan de Universiteit voor Humanistiek en lid van de Raad van Toezicht van Mondriaan GGZ.

Richard **Wouters** (1966) is medewerker van Bureau de Helling. Hij houdt zich onder meer bezig met de circulaire economie en de energietransitie.

het eerste nummer
ving zal verschij-
ark Schalcken is
heid te nemen
ft de afgelopen
kennis en cre-
empel gedrukt
was veel meer
ankzij hem kreeg
pvallende en
jdschrift. Talloze
en illustratoren
ezers te inspi-
ren om naar de
te kijken. Wij
voor de fijne
oen jaren en
e Helling heeft

ega-ontwerper
recht het Huis
een broedplek
schappelijke ver-
eel veel succes

MORIA

De vergeetput / Judith
Van Europa / Vanistendael

Een reportage over de vluchtelingenkampen op Lesbos

HET VERTREK

Ik ben gaan kijken. Voor jou. Naar die echte wereld, die niet te vatten valt op een scherm.

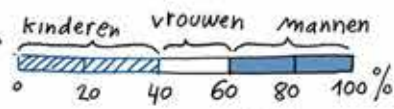
EEN PAAR CIJFERS & WEETJES

Hoofdstad: Mytilini

Inwoners: 86.436

Vluchtelingen in kampen: 8.665 (sep 2017)

Lesbos - Turkije: 10 km

41,4% Syriërs, 19,7% Irakezen, 11,5% Afghanen

De weg die ze moeten afwandelen naar Moria: ±50 km. De vluchtelingen helpen betekent de clausuur aan mensensmokkel

KARATEPE modelkamp van Europa, opvangkamp voor kwetsbare vluchtelingen. plaats voor: 1.000, er wonen er 1.064 gerund door de overheid van Lesbos

MORIA het geheimzinnige kamp, vreemde blikken niet toegelaten. plaats voor 2.000, er wonen er nu 6.468 gerund door Griekse leger

Lesbos ligt vlak bij Turkije, dat kan je zo op de kaart zien. Het eiland lijkt zelfs meer bij Turkije dan bij Europa te horen. Maar Lesbos is wel degelijk Europa, en daar willen de vluchtelingen naartoe. Het is pas als ik langs de kust van het eiland wandel, dat ik zie wat dichtbij betekent: je kunt de huizen aan de overkant tellen

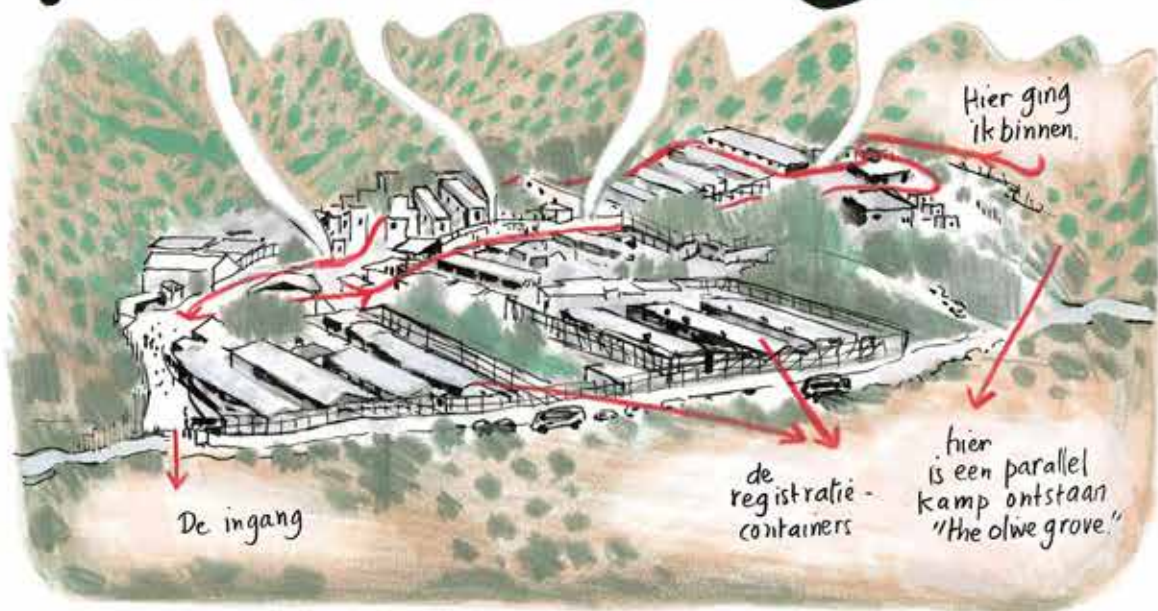

IN het Kara Tepe-kamp binnen raken, is niet zo moeilijk. Moria binnen gaan blijkt totaal onmogelijk. Vier dagen lang interview ik vluchtelingen in Kara Tepe. Syriërs, Irakezen, Pakistani, Afghanen... Telkens hoor ik hetzelfde verhaal: eerst vliegen ze naar Turkije. Daar komen ze terecht in kampen, waar de omstandigheden ronduit gevaarlijk, gewelddadig en onhygiënisch zijn. Daarom trekken ze verder naar Europa, over de zee, met illegale bootjes. Alle vluchtelingen op Lesbos registreren zich eerst in Moria. Over Moria zijn ze het allemaal eens: "Moria is no good"

Vanop een afstand ziet Moria er nochtans redelijk georganiseerd uit. Het ligt zelfs idyllisch tussen de olijfgaarden. Het enige wat opvalt, is het lawaai, alsof je op een autosnelweg staat...

De stemmen van 6.468 mensen op elkaar gepropt.

Rooooo

Uiteindelijk ga ik Moria toch binnen. Stiekem, langs de achterkant, en onder strikte voorwaarden: geen foto's, geen tekeningen, geen contact met de vluchtelingen. Ik fotografeer met mijn ogen en probeer zoveel mogelijk beelden op te slaan in mijn hoofd...

Moria begon in 2013 als een klein kamp, beheerd door het Griekse leger. In 2015, toen Griekenland werd overspoeld door vluchtelingen, werd Moria een "Hotspot" en een registratiekamp. UNHCR (de internationale vluchtelingenorganisatie van de VN) plaatste ISOBOXEN om 2.500 mensen op te vangen.

Maar er kwamen steeds meer mensen toe op de stranden van Lesbos. Het Europese spreidingsbeleid van 2015, waarbij vluchtelingen vanuit Italië en Griekenland naar andere Europese landen werden verspreid, faalde radicaal. Griekenland en Italië voelden zich in de steek gelaten. Griekenland hield de vluchtelingen op de eilanden. Ook de complexe Turkijedeal bleek een slag in het water. De vluchtelingen kwamen vast te zitten in een

administratief vacuüm in overvolle kampen... en de stroom bootvluchtelingen is nog niet opgedroogd...

Naast de containers werden de bekende witte UNHCR-tenten geplaatst, om de capaciteit te verhogen.

Overal hangt was te drogen volgende week is regen voorspeld.

De nood is zo hoog dat uit dekens slaapcellen worden gebouwd. Elk gezin krijgt zo'n cel.

En toen zaten die
witte tenten ook vol, in de
zomer van 2017.

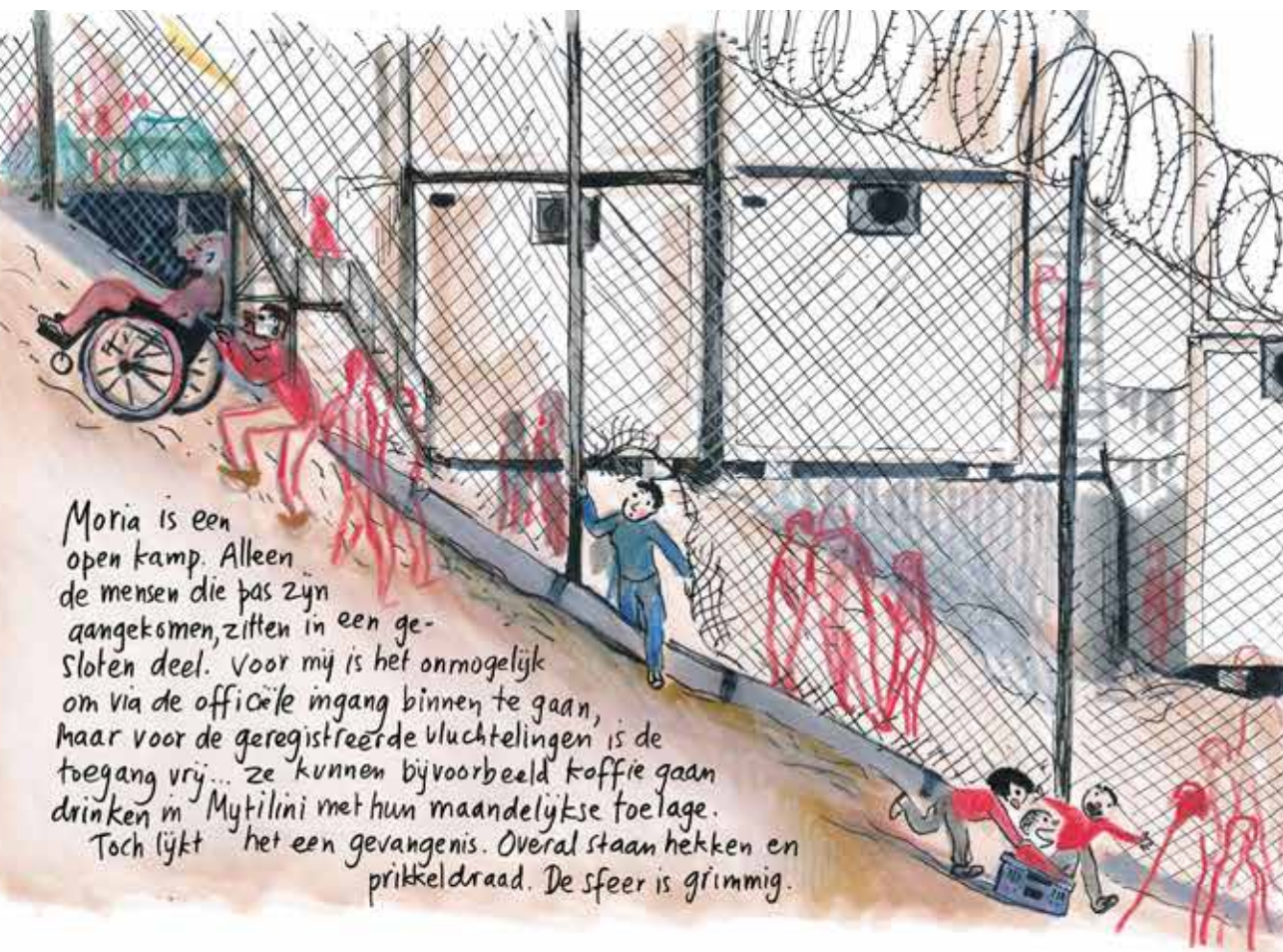
Vrijwilligers proberen zeilen
te hangen tegen
de komende
regen.

Als ik het kamp binnenga in oktober,
staan overal op elkaar gepropt lglotentjes.
In één tent kunnen tot zes mensen wonen.

Sommige tenten
staan op palletten
andere werden
ingepakt met
plastic zeil.

Veel tentjes
staan
rechtstreeks
op de ruwe
beton.

De winter
is niet
meer
veraf.

Moria is een open kamp. Alleen de mensen die pas zijn aangekomen, zitten in een gesloten deel. Voor mij is het onmogelijk om via de officiële ingang binnen te gaan, maar voor de geregistreerde vluchtelingen is de toegang vrij... ze kunnen bijvoorbeeld koffie gaan drinken in Mytilini met hun maandelijkse toelage. Toch lijkt het een gevangenis. Overal staan hekken en prikkeldraad. De sfeer is grimmig.

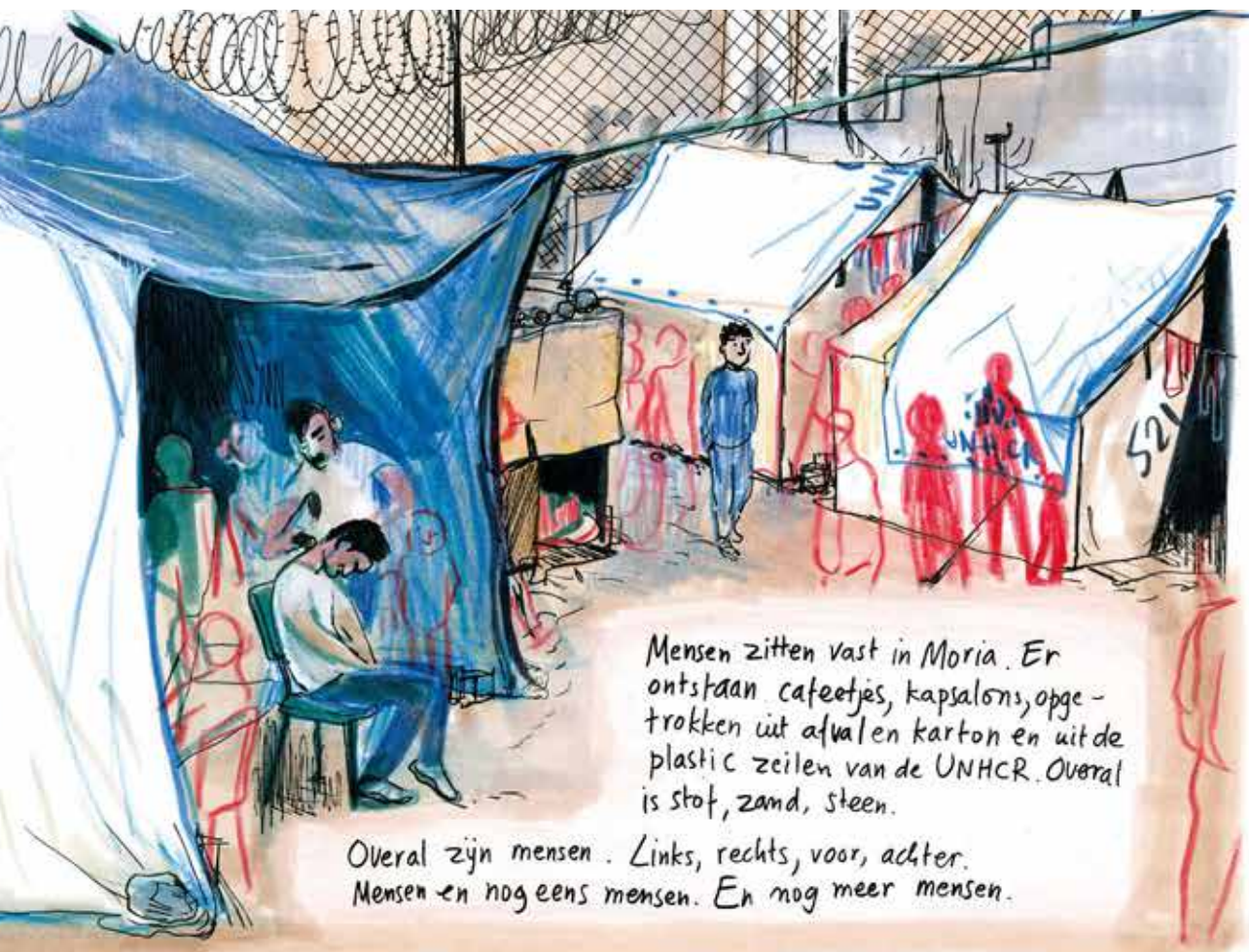

Soms begrijp ik niet wat ik zie.

Dit zijn de WC's
Overal liggen uitwerpselen en lege petflessen.
De afvoer werkt niet, de toevoer trouwens ook niet.

De douches zouden hier ook moeten zijn...

Mensen zitten vast in Moria. Er ontstaan cafeetjes, kapsalons, opgetrokken uit afval en karton en uit de plastic zeilen van de UNHCR. Overal is stof, zand, steen.

Overal zijn mensen. Links, rechts, voor, achter. Mensen en nog eens mensen. En nog meer mensen.

EN OVERAL ZIJN KINDEREN... Moria zit propvol kinderen.

Ik heb, denk ik, nog nooit zoveel kinderen op een hoop gezien.

Ze gaan niet naar school. Ze spelen en hangen rond.

kinderen op sokken

kinderen met te grote schoenen

Hoe verder ik het kamp binnenwandelen, hoe minder ik voel. De weeie geur die overal hangt, de kille materialen - beton, metaal, steen, plastic, prikkeldraad - het gedreun van al die mensenstemmen, het totale gebrek aan zachtheid op welke manier dan ook: ik voel er niets bij.

Ik kan alleen maar aan praktische zaken denken, aan dat die iglotenten toch kapot scheuren op de ruwe bodem, aan hoe je je baby ververscht in deze omgeving, aan hoe je je was droog moet krijgen als het regent.

Ik voel zelfs niks als ik het enige gesprek voer dat ik in Moria zal hebben. Met de dokter - net als alle dokters hier een vrijwilligster. Ze vertelt me over de gruwelijke realiteit.

DE THUISKOMST

voor Hanna,
mijn meisje van 15

Dit artikel is tot stand gekomen met de steun van Het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten en de Lira Startsubsidie voor jonge journalisten (www.fondsbi.j.nl) en met de steun van Fonds Pascal Dececoos

NRC Handelsblad stuurde drie stripauteurs in oktober 2017 naar Lesbos om de vluchtelingen-kampen te gaan tekenen. De reportages van Aimée de Jongh en Mei-Li Nieuwland kunt u op 16 december lezen in NRC. Mijn dank gaat uit naar Aimée voor haar initiatief.